

Tefsir Araştırmaları Dergisi

The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2022 (Ekim/October)

Abdülvehhâb el-Kurtubî ve Ahmed b. Ebû Ömer el-Enderâbî'nin Lahn Olgusuna Yaklaşımları Üzerinden Tecvid İlminde Meşârika-Meğâribe Karşılaştırması*

Comparrison of Mashâriqah and Maghâribah in Tajwîd Through Abd al-Vehhâb al-Kurtubî and Ahmad b. Ebî Omar al-Enderâbî 's Approach to the Lahn (solecism) Phenomenon

Mücella HACİMİSİROĞLU

Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Phd Student, Marmara University İnstitute of Social Sciences

Türkiye

mucella_73@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7716-9958>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Arařtırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 25/08/2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 11/10/2022

Yayın Tarihi/Date Published: 30/10/2022

Atıf / Citation: Hacımısıroğlu, Mücella. “Abdülvehhâb el-Kurtubî ve Ahmed b. Ebû Ömer el-Enderâbî'nin Lahn Olgusuna Yaklaşımları Üzerinden Tecvid İlminde Meşârika-Meğâribe Karşılaştırması”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/2 (Ekim/October, 2022), 578-601.

<https://doi.org/10.31121/tader.1167091>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayıncı / Published by: Ali KARATAŞ / Türkiye

* Bu yazı Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde devam etmekte olan “Tecvid İlminde Meğâribe ve Meşârika Mukayesesi: Abdülvehhâb el-Kurtubî (ö. 462/1069) – Ahmed b. Ebû Ömer el-Enderâbî (ö. 470/1077) Örneği” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

* This article is originated from my doctoral thesis entitled “Comparrison of Maghâribah and Mashâriqah in the Science of Tajwid: The example of Abd al-Vehhâb al-Kurtubî (d. 462/1069) and Ahmad b. Ebî Omar al-Enderâbî (d. 470/1077)” under the scope of Marmara Universty, instute of Social Sciences.

Öz

Bu yazı hicrî beşinci asırda biri meşrikte diğeri ise mağrib yani Endülüs'te yaşamış olan ve vefat tarihleri arasında on sene bile bulunmayan iki kıraat ve tecvid âliminin, tecvid ilminin varlık kazanmasında önemli bir rol oynayan lahn olgusu üzerine serdettikleri değerlendirmeler üzerinden tecvidin temel meselelerine yaklaşımda doğu-batı arasında ne gibi benzerlikler ve ayrılıklar bulunduğunu tespit etmeyi amaçlamaktadır. Zira mağribli Abdülvehhâb el-Kurtubî (ö. 462/1069) *el-Mûdih fi't-Tecvîd* isimli eserinde harf ve terkiib düzeyinde tecvidi ilgilendiren hemen bütün konularda derinlikli bir inceleme yürütmüştür. Enderâbî nisbesiyle maruf olan meşrikli Ahmed b. Ebû Ömer (ö. 470/1077) ise *el-Îzâh fi'l-Kirâât* isimli eserinde yedili ve onlu sistemin dışında kalan pek çok kıraat, rivayet ve tarike yer vermesinin yanı sıra harf ve terkiib düzeyinde tecvid ilmini ilgilendiren bazı meseleleri derinlikli bir incelemeye tabi tutmuştur. Önceki meşrik ulemasının eserlerinin şu veya bu sebeple günümüze ulaşmamış oluşu veya ân itibarıyla henüz keşfedilmemiş olması, Enderâbî'nin bu eserine doğunun erken döneme taalluk eden tecvid birikimini yansıtan bir eser olma vasfı kazandırmakta ve değerli kılmaktadır. Yazıda anılan iki âlimin lahn konusuyla ilgili izah ve açıklamalarını aktarmazdan evvel İslami ilimler geleneğinde doğu-batı arasında yaklaşım farkına konu olan bazı hususlara değineceğiz. Bunu yapmadaki amacımız İslami düşünce geleneğinde meşârika-meğâribe arasındaki yaklaşım farkının sadece tecvid alanına has olmadığını gözler önüne sermek olacaktır.

Anahtar kelimeler: Meşârika, Meğâribe, Tecvid, Lahn, Kurtubî, Enderâbî

Abstract

This study aimed to investigate what similarities and differences existed between Maghrib and Mashriq, and has emerged in the approach to the basic issues of tajweed Tajwîd through the evaluations of two recitation and Tajwîd scholars, one of whom lived in the Mashriq and the other in Maghrib, i.e. Andalusia, in the Hijri fifth century hijri, who did not even exist for ten years between the dates of their death, worked on the phenomenon of lahn (solecism), which played an important role in the emergence of the science of Tajwîd. Indeed, the Maghrebi Abd al-Vehhâb al-Kurtubî (d. 462/1069) carried out in-depth analysis of almost all the subjects related to Tajwîd at the level of letters and compositions in his work called *al-Mudih fi at-Tajwîd*. Ahmad b. Ebî Omar al-Enderâbî (d. 470/1077), on the other hand, included many recitations, narration and tariqs in his work called *al-Îdâh fi al-Qirâ'ât* which was left outside of the seventh and tenth system, and furthermore examined some issues related to Tajwîd at the level of letters and composition. The fact that studies of Tajwîd scholars before Enderâbî have not reached the present day for one reason or another, or that they have not been discovered yet, makes this particular study of Enderâbî a work that reflects the Eastern Tajwîd collection, making it furthermore valuable. Before conveying the explanations and of the two scholars mentioned in the article on the subject of "lahn", we will mention some issues that are the subject of approach differences between Maghrib and Mashriq in the tradition of Islamic sciences. Our aim in doing this will be to reveal that the difference in approach between Mashâriqah and Maghâribah in the tradition of Islamic thought is not unique to the field of Tajwîd.

Keywords: Mashâriqah, Maghâribah, Tajwîd, Lahn, Kurtubî, Enderâbî.

Giriş

Makalemiz aynı tarihi kesitte yaşamış mağribli Abdülvehhâb el-Kurtubî ile meşrikli Ahmed b. Ebû Ömer el-Enderâbî'nin, tecvid ilminin ana konularından biri, hatta bazı değerlendirmelere göre tecvidin müstakil bir disiplin olarak zuhur ediş sebebi addedilen lahn olgusunu ele alışlarını karşılaştırmalı bir okumaya tabi tutacaktır. Bu yazının cevabını arayacağı temel soru iki bölge arasında bir yaklaşım farkının olup olmadığı, varsa bunun nasıl ve ne boyutta gerçekleştiğidir. Abdülvehhâb el-Kurtubî'nin tecvidin temel meselelerine ilişkin görüşlerinin tespit ve tahlilini yapan çalışmalara olan ihtiyaç ortadadır. Zira Ali Çiftçi'nin "Telifat Dönemi Tecvid Âlimlerinden Mekki b. Ebi Talib ve Abdülvehhab b. Muhammed el-Kurtubi Perspektifinden Teşdid, Telyin ve Tahfif Terimlerine Bir Bakış" (Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 2019, Cilt 47, Sayı 47, 195–238) başlıklı makalesi dışında doğrudan Kurtubî'nin düşünceleri üzerine kaleme alınan bir metnin olmaması bu ihti-

yacın bir göstergesidir. Çiftçi'nin anılan makalesinde de kavramsal bir inceleme yürütülmüş, Mekkî ve Kurtubî'nin ikisinin de mağrib ulemasından olması hasebiyle bölgesel bir karşılaştırma yapılmamıştır. Enderâbî ise, eserinin yeni neşredilmiş olması sebebiyle olsa gerek, tespitlerimize göre tecvid ilmi bağlamında müstakil bir akademik çalışmaya henüz konu edilmemiştir. Lahn konusuna gelince, bu çerçevede kaleme alınan bağımsız çalışmalarda daha ziyade ya bir eserdeki açıklamaların tasviri bir anlatımla serdedilmesi, ya da telaffuz hatalarının tespitiyle yetinilmesi, keza tecvid ilmine has herhangi bir konu, başlık, eser ve âlim üzerinden meşârika-meğâribe yaklaşım farkını mümkün merteye gözler önüne sermeye çalışan bir çalışmanın yapılmamış oluşu, bu yazıda yürütülecek incelemeye alan açan hususlar olarak zikredilebilir.

Kaynaklar İslami düşünce geleneğinde daha ziyade Mısır'ın batısına karşılık gelen mağribin ilmi mirası (meğâribe) ile Mısır'ın doğusuna karşılık gelen meşrikin ilmi müktesebatı (meşârika) arasındaki yaklaşım farklarına ilişkin hatırı sayılır bir malzeme sunar. Bu malzemeye bakıldığında Arap alfabesinde harflerin sıralanmasından eser telif yöntemine ve belli alandaki kaynak eserler arasında öncelik sonralık sıralamasının nasıl olacağına varana dek iki kesim arasında pek çok konuda bir yaklaşım farkının varlığı kendini gösterir. Bu yaklaşım farkının belki de kendini en fazla hissettirdiği alanın Kıraat İlmi olduğunu söylemek aşırı bir tespit olmayacaktır. Nitekim kıraat vecihleri içinden hangisinin uygulanacağından¹ mushafta hizb yerlerinin tayini meselesi² ve harekeleme sistemine varana kadar meşrik-mağrib arasında bir yaklaşım farkının varlığı göze çarpmaktadır.³ Bu genel tespitin karşılaştırmalı çalışmalar üzerinden teyit edilmeye ihtiyaç duyacağı bir gerçektir. İşte bu çalışmada her ikisi de beşinci asra mensup olan ve vefat tarihleri arasında on yıldan az süre bulunan biri mağribli diğeri meşrikli iki âlimin eseri lahn konusuna yaklaşımları üzerinden incelenecek ve buradan hareketle de meşârika-meğâribe yaklaşım farkı adına bir tespite ulaşmaya gayret edilecektir.

1. Tecvid İlmindeki Yeri ve Teorik Yönüyle Lahn

Tecvid İlmi tarihi üzerine yürütülen kayda değer bilimsel incelemelerde iki kabulün öne çıktığını söylemek mümkündür. Bunlardan ilki hicrî dördüncü asırla birlikte Tecvid İlminin müstakil bir disiplin olarak varlık göstermeye başladığıdır. İkincisi ise “lahn” sorununun üstesinden gelme üzerine yürütülen teorik incelemelerin bu ilmin teşekkülüne esas teşkil ettiği. Kaynakların *Kitâbu's-Seb'a* müellifi İbn Mücâhid'e (ö. 324/936) nispet ettiği şu ifadeler bu iki kabulü de teyit etmektedir: “Kur'an itibarıyla iki (tür) lahn/hata söz konusudur: Celî olan ve hafî olan. Celî olan, i'rab hatasıdır; hafî olan, harflere, telaffuzlarının güzel kılınması adına hak ettikleri şeyi vermeyi terk etmek, yani ziyadeleştirme ve noksanlaştırmaya gitme-

¹ İbnu'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Muhammed b. Muhammed, *en-Neşr fî'l-Karââtî'l-Aşr*, nşr. Ali Muhammed ed-Dabbâ' (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 2/221, 431; Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Abdü'l-Ğanî ed-Dimyâtî, *İthâfu Endalâi'l-Beşer fî'l-Karââtî'l-Erbe'ate Aşer*, nşr. Enes Mihre (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006), 44. Meşârika-meğâribe arasında görülen bu türden daha başka farklılıklar için bk. Dimyâtî, *İthâf*, 54, 70, 71, 231, 353, 388, 519, 566, 570.

² Ebu'l-Hasen es-Sefâkusî, Ali b. Muhammed b. Sâlim en-Nûrî, *Ğaysu'n-Nefî fî'l-Karââtî's-Seb'a*, nşr. Ahmed Mahmud Abdüssemî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1425/2004), 212, 258, 286, 301, 352.

³ Ebû'l-Vefâ Nasr b. Nasr Yûnus el-Vefâî el-Hürinî el-Ahmedî el-Ezherî, *el-Metâli'u'n-Nasriyye li'l-Metâli'i'l-Mısıriyye fî'l-Usûli'l-Hutbe*, nşr. Tâhâ Abdülmaksud (Kâhîre: Mektebetü's-Sünne, 1426/2005), 407, 420; Abdülfettâh es-Seyyid Acmi el-Marsafî, *Hidâyetü'l-Kârî ilâ Tecvidi Kelâmi'l-Bâr* (el-Medînetü'l-Münevverâ: Mektebetü't-Tayyibe, ts.), 451-452.

mektir.”⁴ Ebû Muzâhım el-Hâkânî'nin (ö. 325/937) tecvide dair ilk müstakil eser addedilen *el-Kasîdetü'l-Hâkâniyye* isimli manzum eserinde Kur'an'la ilgili ilk bilinmesi gereken şeyin lahn olduğunu belirten, uzak durulabilmesi için de lahnin farkında olunmasının gereğinden bahseden ifadeleri ile yine tecvid edebiyatının öncü isimlerinden Ebû'l-Hasen Ali b. Ca'fer es-Sa'îdî'nin (ö. 410/1020) eserini *et-Tenbîh 'alâ'l-Lahni'l-Celî ve'l-Lahni'l-Hafî* olarak isimlendirmesi Tecvid İlminin lahn sorunu merkezinde şekillenmiş bir disiplin olduğunun delilleri olarak takdim edilebilir.⁵ Ahmed b. Ebû Ömer el-Enderâbî'nin *el-Îzâh fî'l-Kırâât* isimli eserinde tecvide dair açtığı başlıklar içinde lahn konusuna özel bir yer vermesi, meşrik ulemasının beşinci asrın ilerleyen dönemlerinde de lahn konusunu, çalışmalarına mihver kılmayı sürdürdüklerini gösterir. Mağribe geçtiğimizde Abdülvehhab el-Kurtubî'ye kadar bu bölge ulemasının lahni merkeze alan bir yaklaşım sergilediği söylenilemez. Zira Kurtubî'ye tekaddüm eden âlimlerden Dâni, gerek *et-Tahdîd*'inde gerekse Hâkânî'nin kasidesi üzerine kaleme aldığı şerhte lahn-i hafî meselesini çok dar bir çerçevede ele almıştır. Bu yönüyle de meğâribeden konuyu derinlikli inceleyen, hatta çalışmasına mihver kılan ilk kişi Kurtubî olmuştur denilebilir.

Kurtubî, *fasl* olarak isimlendirdiği beş başlık altında lahn konusuna giriş yapmış, sonra “el-keîâm ‘alâ basîti'l-hurûf” başlığı altında lahn'den azade bir telaffuzu yakalama adına aslî harflerin mahreç ve sıfat bilgilerine yer vermiş, ferî harflerden sahih telaffuz kapsamında değerlendirilenlere değinmiştir. “Harflerin bir araya gelip de kelimeleri (elfâz) oluşturması durumunda onlara ilişen kurallar” başlıklı ikinci bölümde harfler arası ses karışımı (şevâibü'l-hurûf) sorunu ve buna bağlı telaffuz hataları üzerinde durmuştur. “Harekeler ve sükûne dair izah” başlıklı üçüncü bölümde ise hareke ve sükûnun ölçü ve standardının tespiti üzerinden onlarla ilgili oluşabilecek ihlalleri ele almıştır. Bu üç ana bölümün (bâb) ardından açtığı “Kıraatin keyfiyetinin anlatımına ve (kıraat türleri içinde) hoş görülmeyenler ile görülenlerin, tercihe şayan bulunanlar ile çirkin addedilenlerin beyanına dair” şeklindeki alt başlıkta (*fasl*) ise daha ziyade bazı telaffuz bozukluklarını konu edinmiştir. Bütün bunlar *el-Mûdih*'in içeriğinin lahn konusu çerçevesinde örüldüğünü göstermektedir.⁶

Enderâbî ise “fî zikri tafdüli i'râbi'l-Kur'âni ve'l-hassi alâ te'allümihi ve zemmi'l-lahni ve kerâhetihî” başlıklı yirmi üçüncü babta Arap dil kurallarını bilmemenin lahn olacağını belirtmiş olsa da konuyu esas itibarıyla “fî zikri'l-lahni'l-hafî ve makâlâti erbâbi's-sinâ'ati fî zâlik” başlıklı yirmi yedinci babta incelemiştir.⁷ Bu incelemesini önceki meşrik ulemasının değerlendirmelerinin nakliyle sınırlandırmış ve bu kapsamda İbn Mücâhid, talebesi Ahmed b. Nasr eş-Şezâî (ö. 373/983),⁸ Ebû'l-Fadl er-Râzî (ö. 454/1062) ve Muhammed b. Ca'fer el-

⁴ Ebû Abdullah Ahmed b. Ebû Ömer el-Enderâbî, *el-Îzâh fî'l-Kırâât*, nşr. Halid Hasan Ebû'l-Cûd (Mısır: Dâru'l-Lü'lü', 1442/2021), 2/150.

⁵ bk. Gânim Kaddûrî el-Hamed, *Kur'an Fonetiği Üzerine Tetkikler: Tecvid Âlimleri Özelinde*, çev. Mehmet Emin Maşalı-Naci Demirci-Fatma Yasemin Mısırlı-Mücella Hacımısıroğlu, (İstanbul: 2022), 57-58.

⁶ bk. Abdülvehhâb b. Muhammed el-Kurtubî, *el-Mûdih fî'l-Tecvid*, nşr. Gânim Kaddûrî el-Hamed (Riyad: Mektebetü'r-Ruşd, 1442/2020), 77, 127, 191, 211.

⁷ bk. Enderâbî, *el-Îzâh*, 2/99-111.

⁸ *el-Urcûzetü'l-Münebbihe*'nin “el-kavl fî ehli'l-edâ” başlıklı on dördüncü bölümünde yirmi bir beyit altında tecvid âlimlerinin isim ve sıfatlarını özet olarak nazma dökmüş, on sekizinci beyitte de Ahmed b. Nasr eş-Şezâî'yi zikretmiştir. bk. Ebû Amr ed-Dâni, *el-Urcûzetü'l-Münebbihe alâ Esmâi'l-Kurrâ ve'r-Rıvât ve Usûlü'l-Kırâât ve Akdi'd-Diyânât bi'l-Tecvid ve'd-Delâlat*, nşr. Muhammed Micgân el-Cezâirî (Riyad: Dâru'l-Muğni, 1420/1999), 148.

Huzâî'nin (ö. 408/1018) nakillerine yer vermiştir. İbn Mücâhid'den lahn'ın "lahn-i celî" ve "lahn-i hafî" şeklindeki ikili taksime tabi tutulduğu bilgisini aktarırken Şezâî, Muhammed b. Ca'fer el-Huzâî ve Ebû'l-Fadl er-Râzî'den lahn-i hafî kapsamına giren telaffuz hatalarını içeren nakillerde bulunmuştur ve bu kapsamda en fazla da Ebû'l-Fadl er-Râzî'yi referans aldığı söylenebilir.⁹ Bu isimlerin dışında Enderâbî, "erbâbü's-sinâatten ve tahkik ehlinden" olduklarını söylediği daha başka kişilerin de hangi türden okuyuş hatalarının lahn-i hafî olacağı yönündeki açıklamalarına yer vermiştir. Bu bağlamda Ebû Muzâhım el-Hâkânî'nin kasidesine atıfta bulunması, Ahmed b. Ebû Süreyc en-Nehşelî'nin¹⁰ Kisâî'den yaptığı bir nakle yer vermesi ve bu naklin hangi anlama yorulması durumunda sahih addedilebileceği üzerinde durması¹¹, "erbâbü's-sinaat"a dâhil ettiği bu kimselerin kendisine tekaddüm eden kıraat ve tecvid âlimleri olduğunu göstermektedir.

Lahn, telaffuz kusurları olduğundan ve telaffuzun konusu olan her şey (mantûk) de Kurtubî'nin ifadesiyle harf, hareke, sükûn şeklindeki üç dilsel öğeden oluştuğundan,¹² lahn probleminin üstesinden gelmenin yolu, bu dilsel öğelerin gerek tek tek gerekse terkiib dâhilinde bihakkın ifa edilmesi olarak görülmüş ve bu da lahn kapsamında değerlendirilen okuyuş hatalarını iki düzeyde incelemeyi kaçınılmaz kılmıştır: (1) Temel yapı düzeyi: Harf, hareke, sükûn kaynaklı telaffuz sorunları (2) Terkiib düzeyi: Harfler terkiib dâhilinde bir araya geldiğinde ses/sıfat karışmasına bağlı telaffuz sorunları (şevâibü'l-hurûf). Bu iki hususa daha ziyade okuyucudaki fizikî kusurların yol açtığı telaffuz bozukluklarını da eklediğimizde lahn üzerine yürütülecek bir inceleme üç başlığı içermek durumunda olacaktır.

Bu tespitimiz Kurtubî'nin *el-Mûdih*'i ile Enderâbî'nin *el-Îzah*'ında lahn kapsamında değerlendirilen telaffuz hataları için de aynıyla geçerlidir. Zira iki âlimin zikrettikleri telaffuz hatalarına baktığımızda bunların "harf, hareke sükûn kaynaklı hatalar", "terkiib kaynaklı hatalar" ve "telaffuz bozuklukları" şeklinde üç başlık altında toplanabileceği görülür. Görülen bir diğer husus ise Enderâbî'den farklı olarak Kurtubî'nin lahnin tanımı, mevcudiyet gerekçesi, mahiyet ve türlerine ilişkin kapsamlı sayılabilecek teorik bir inceleme yürütmüş olduğudur. Böyle olduğu içindir ki Kurtubî ve Enderâbî'nin lahn telakkisinin tespiti üzerinden meşârika-meğâribe yaklaşım farkı olarak kaydedilebilecek hususların keşfine çalışacak olan bu makalede, önce Kurtubî'de geçen teorik izahat aktarılacak, akabinde de mesele pratik zemine taşınarak temel yapı, terkiib ve telaffuz bozuklukları düzeylerinde iki âlimin işaret ettiği telaffuz hataları ve bu hatalardan kurtulma yollarına ilişkin çözüm önerileri üzerinde durulacaktır.

Kurtubî, lahn problemi üzerine yürüttüğü teori ağırlıklı incelemede evveleminde lahn kelimesinin dilde hangi anlamlarda kullanıldığını ele almış ve sonuçta lahnin, dört anlamda kullanıldığı yönünde bir tespite gitmiştir. Söz konusu anlamlardan ilki "lüğat/dil"dir. Nitekim

⁹ Kaynaklar Ebû'l-Fadl'ın *Kitâbu't-Tecvîd* isimli bir eserinin varlığından bahsetmektedir. Ne var ki bu eser günümüze ulaşmamıştır ve muhtemelen Enderâbî de Ebû'l-Fadl'ın görüşlerini verirken bu esere başvurmuştur.

¹⁰ Kaynaklar bu zatı Kisâî'nin talebesi olması yönüyle ve Buhari başta olmak üzere hadis kaynaklarının rivayetine yer vermesi cihetiyle zikretmektedirler. bk. Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, *el-Kâşif fî Ma'rifeti men lebû Rivâyetun fî'l-Kutubi's-Sitte*, nşr. Muhammed Avvâme (Cidde: Dâru'l-Kıble, 1413/1992), 1/196; a.mlf., *el-Ma'in fî Tabakâti'l-Muhaddisîn*, nşr. Humâm Abdurrahîm Sa'îd (Ammân: Dâru'l-Furkân, 1404), 94.

¹¹ Enderâbî, *el-Îzah*, 2/174.

¹² Kurtubî, *el-Mûdih*, 79.

kendi dilini konuşan kimse hakkında kullanılan “لَحْنُ الرَّجُلِ بِلُحْنِهِ” ifadesi bu anlama gelmektedir. Kurtubî “لحن” fiilinin *lâm* harf-i cerri ile kullanıldığında “kişinin kendisiyle ilgili olup da başkalarına gizli olan bir hususu, onu bilen birine söylemesi”ni, ‘an harfi ile kullanıldığında ise “anlamak” anlamına geldiğini belirtmiş, bu anlamıyla if’âl kipinde de kullanıldığından söz etmiştir.¹³ Kurtubî’nin tespitine göre kelimenin ifade ettiği ikinci anlam “fitnat/uyanıklık”tır. Nitekim “رَجُلٌ لَّاحِنٌ” ifadesi “uyanık adam” anlamına gelir. Bu yönüyle kişinin bir ifadeye aslı anlamının ötesinde bir mana yüklemesi ile sözlerinde manalı ifadeler kullanması *lahn* kelimesiyle ifade edilmiştir. Kurtubî “وَلَنَعْرِفَنَّهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ” şeklindeki Muhammed 47/30 ayetinde kelimenin bu anlamda kullanıldığı gibi¹⁴ nizalaşan kişilerin meramlarını anlatmada birbirinden farklı olduklarını beyan eden “لَعَلَّ بَعْضَكُمْ أَلْحَنُ بِحُجَّتِهِ مِنْ بَعْضٍ” hadisinde *lahn* kelimesinin taraflardan birinin delilini sahiplenme noktasında daha kıvrak, maharetli ve kararlı olduğu anlamına geldiğini belirtmiştir.¹⁵ Lahn’ın dildeki üçüncü anlamı, ses kullanımı noktasında zamanla oluşmuş melodi türleridir. Kurtubî sesin nağmelendirilmesi (tatrîb) ve titreştirilmesi (tar’îd) şeklindeki melodilendirmeleri buna örnek verir ve bunu lahn kılan unsur olarak bu tarz bir melodilendirmede bulunan kişinin, sesini müzikal melodiye benzetmesini gösterir. Tilavette bulunurken nağmelendirmeye giden ve makama (*lahn*) kaçan kişinin durumunu belirtmek amacıyla kullanılan “لَحْنٌ فِي قِرَائَتِهِ” ifadesinde kelime bu anlamda kullanılmış olmaktadır. *Lahn* kelimesinin ifade ettiği dördüncü anlam ise hatadır. Dil kurallarına ters bir okuma yapan kimsenin “لَحْنٌ”, bu tarz bir okuma eyleminin de “لَحْنٌ” olarak ifade edilmesi bundandır. Zira hatalı okuyan kimse doğrudan şaşmış ve istikametten ayrılmış olmaktadır.¹⁶

Lahn kelimesinin sözlük anlamını tayin etmesinin ardından Kurtubî lahn’i tanımlamaya, örf ve dilsel muvâdaa/oydaşma itibariyle ifade ettiği anlamı belirlemeye çalışmış, yanı sıra da lahn’in niçin var ve yaygın olduğunu izaha çabalamıştır. Bu doğrultudaki izahlarına lahn’in “lahn-i celî” ve “lahn-i hafî” şeklinde ikili bir taksime tabi tutulduğunu söyleyerek başlayan Kurtubî, bu iki lahn türünün hakikatinin ayrı olduğundan bahsetmiş ve her iki türü detaylı bir incelemeye tabi tutmuştur. Bu kapsamda lahn-i celî’yi gerek anlam gerekse dilsel kullanım ihlaline yol açacak nitelikteki telaffuz kusuru olarak, lahn-i hafî’yi ise lafzın güzellik ve revnaklığını sağlayan lügavi örfü ihlal eden kusur olarak değerlendirmiştir. Bu değerlendirmeye göre lahn’in iki türü arasındaki ortak vasıf her ikisinin de telaffuz kusuru olmasıdır. Ne var ki bu kusur lahn-i celî’de anlam ve dilsel kullanımı ihlal eden bir vasıfta iken lahn-i hafî’de anlamda bir ihlale yol açmamakta sadece lügavi örfü ihlal etmektedir.¹⁷

Kurtubî lahn-i celî’nin alanını tayinde mebnîlik-mu‘rablık olgularını da esas almıştır. Ona göre sözgelimi “قَامَ زَيْدٌ” yerine “قَامُ زَيْدٌ” denmesinde olduğu gibi bir kelimenin cümle içi konumunu yani i’râbını değiştirme (tağyîr), keza mebnî olan kelimenin içerdiği hareke ve sükûnlerde bir farklılaştırmaya gitme (tahrîf) kabilinden irab ve bina değişiklikleri lahn-i celî kapsamına girmektedir. Bu değerlendirmeleriyle Kurtubî, dilsel kullanım noktasında bir ihlalin var olduğu durumlarda, ihlale uğrayan kelimenin mu‘rab veya mebnî olması arasında bir

¹³ Kurtubî, *el-Mûdab*, 61.

¹⁴ Buna göre ayette Hz. Peygamber’in (sas) münafilekleri, konuşmalarındaki tavırları (*lahn*) ile ifade biçimlerinden hareketle tespit edebileceği ve içlerinden geçeni anlayabileceği ifade edilmiş olmaktadır.

¹⁵ Kurtubî, *el-Mûdab*, 61.

¹⁶ Kurtubî, *el-Mûdab*, 62.

¹⁷ Kurtubî, *el-Mûdab*, 63.

fark olmadığının da altını çizmiştir. Zira kelimenin cümle içi konumunun değişmesine yol açacak nitelikteki irab değişikliği, anlam değişikliğini tevlit etmesi sebebiyle lahn-i celî olurluk mebnî bir kelimenin sahip olduğu hareke ve sükûnda meydana gelecek değişim de hem anlamın hem de dilsel örfün değişmesine yol açması itibariyle lahn-i celî olmaktadır. Dolayısıyla lahn-i celî sadece irab ihlaline münhasır değildir, kelimenin binası yani standart yapısını değiştiren ihlaller de lahn-i celî kapsamında yer almaktadır.¹⁸

Lahn-i celî'yi "anlam ve dilsel örf ihlali" üzerinden incelemeye alan Kurtubî, lahn-i hafî'yi ise lahn-i celî ile örtüşen ve ayrışan yönleri üzerinden ele almıştır. Onun ifadesine göre lahn-i hafî her ne kadar telaffuz ihlali olma itibariyle lahn-i celî ile örtüşse de ondaki ihlal anlamı bozacak ve lafzın, bu ihlal öncesinde delalet ettiği anlamı yeterli düzeyde belirtmesini engelleyecek çapta değildir. Sözgelimi *lâm*'ı kalınlaştırıp dolgunlaştırmak, *lâm*'a gunne tınısı vermek, izharlı olanı ihfalı yapmak, ihfalı olanı izharlı yapmak, telyînli¹⁹ olanı teşdîdli, teşdîdli olanı telyînli kılmak lahn-i hafî türü hatalardır. Dolayısıyla da "مَنْ كَانَ" ifadesinde sakın *nûn*'u ihfa etmeyip izharla okumak bir telaffuz kusuru olsa da bu, telaffuz güzelliğinin bozulması, telaffuz hoşluğunun ve tatlılığının ortadan kalkması şeklinde bir kusurdur.²⁰

Gelinen bu noktada Kurtubî "Eskiden lahnin varlığından bahsedilemezken sonradan ne oldu da lahn ortaya çıktı ve de yaygınlık kazandı?" sorusunun cevabını aramaya koyulur. "Kendisinden kurtulması imkânsız olacak şekilde dile tutunmuş (yerleşmiş) olan"²¹ ifadesiyle lahn'in son derece yaygın olduğuna işaret eden "Fesahati yakalamak için zorlamaya, çabalamaya ve birtakım çözümler üretmeye ihtiyaç duyulmaktadır"²² ifadesiyle de yaygın hale gelen lahnin fasih telaffuzun önünde büyük bir engel oluşturduğunu ifade eden Kurtubî anılan soruyu Arapların diğer toplumlarla kaynaşmasının dilde bozulmaya yol açması üzerinden cevaplamaya çalışmış ve özetle şöyle demiştir: Arapların (eskiden) başka milletlerle/toplumlarla bir kaynaşması söz konusu değildi. Zira onlar yurt edindikleri toprakların ötesine çıkmazlardı. Böyle olduğu için de Arapça, onların yapısına sinmişti ve dillerinde iyice yer etmişti.²³ Ama zamanla Arap diyarı genişledi ve Araplar kırsal kesimlere akın ettiler, birtakım yerleşim birimlerini ve şehirleri vatan edindiler; derken Nabatlılar ve Acemler başta olmak üzere başka toplumlarla kaynaştılar. İşte bu noktada dilde bir bozulma meydana geldi. Bu öyle bir bozulmaydı ki adeta Arapça onlar için yeni kullandıkları bir dil hâlini almıştı. Önceleri mushafta, okumayı kolaylaştırıcı işaretler kullanmaya tepki gösterilmesine karşın bilahare buna onay verilip noktanın kullanılması da bu değişimin bir sonucudur.²⁴

¹⁸ Kurtubî, *el-Mûdab*, 66. Bu sebeptendir ki Kurtubî, lahn-i celî'yi yalnızca nahiv ve kıraat bilgisine sahip kişiler ile Arapça'dan behresi olanların tespit edebileceği kanaatindedir.

¹⁹ Kurtubî'ye göre *tehyîn* "Kelimenin sonunda yer alan ve kendisi sakın, öncesindeki harf de dammeli olan *vâv*'dan sonra diğer kelimenin ilk harfi olacak şekilde harekeli bir *vâv* harfinin gelmesi ya da kelimenin sonunda yer alan ve kendisi sakın, öncesindeki harf de kesreli olan bir *yâ*'dan sonra diğer kelimenin ilk harfi olacak şekilde harekeli bir *yâ* harfi gelmesidir". bk. Kurtubî, *el-Mûdab*, 157-158.

²⁰ Kurtubî, *el-Mûdab*, 67. Lahn-i hafî daha detay bir kusur olduğu içindir ki Kurtubî bunu ancak yetkin okuyucular ile tecvid kuralları hakkında bilgi sahibi olup da bu bilgisini telaffuzları itibar gören, Arapçalarına güvenilen üstat kişilerden birebir almış olanların tespit edebileceğini belirtmiştir. Kurtubî, *el-Mûdab*, 67.

²¹ Kurtubî, *el-Mûdab*, 67.

²² Kurtubî, *el-Mûdab*, 67.

²³ Kurtubî, *el-Mûdab*, 69.

²⁴ Kurtubî, *el-Mûdab*, 69-70.

Kurtubî, lahn ama özellikle de lahn-i hafî üzerinde ısrarla durmasının ve hoş addedilmeyen telaffuzlardan kaçınılması yönündeki bu uyarılarının telaffuzda fesahati yakalamaya matuf olduğunu özellikle belirtmiştir. Bu çerçevede fesahat-belağat ayırımı üzerinde duran Kurtubî, aralarındaki üst düzey yakınlığa rağmen fesahat ile belağatın aynı şey olmadığını altını çizmiştir. Onun değerlendirmesine göre belağat, lafız seçimiyle alakalı bir husus iken fesahat telaffuzla ilgilidir. Buna göre nasıl ki belağat ile hedeflenen şey anlamın muhataba en güzel surette ulaştırılması ise fesahat de lafzın en güzel şekilde seslendirilerek muhataba aktarılmasıdır. Böyle olduğu içindir ki fesahat noktasında ne dilsel kullanım açısından dikkate alınmayacak kişilerin telaffuz tercihlerine ne de Arap olmayan kesimlerin Arapların dilsel örfüne muhalif kullanımlarına itibar edilir.²⁵

Görüldüğü üzere Kurtubî bu değerlendirmelerinin sonucunda fesahatin ana payandası olarak harflerin mahreçlerinden (mevâdî‘) ve konumlandığı yerden (ehvâz) çıkışlarına dair bilgiyi, yani mahreç bilgisini göstermiş ve bu bilgi sayesinde fasih bir telaffuz için yerine getirilmesi ve kaçınılması gereken hususların tamamına riayet etmenin mümkün hale geleceğini belirtmiştir.²⁶ Bu açıklamalarıyla Kurtubî fesahati, tecvid ilminin omurgasını oluşturan mahreç bilgisine eşitlemiş, fesahatin tahakkukunu ise lahnin olmaması şartına bağlamıştır.

2. Muhtelif Düzeylerde Lahn Kaynaklı Telaffuz Hataları

Lahn konusuna ilişkin Kurtubî'nin yürüttüğü bu teorik inceleme genel hatlarıyla ele alındıktan sonra geline bu noktada telaffuz hatalarının yukarıda belirtilen usul doğrultusunda “temel yapı”, “terkib”, “telaffuz bozukluğu” düzeylerinde incelenmesine geçilebilir. Daha önce de belirtildiği üzere bu inceleme telaffuzun konusu olan her şeyin temel yapı taşı olan harf, hareke, sükûnla ilgili muhtemel telaffuz hatalarının neler olduğu, terkib dâhilinde harfler arası ses/sıfat karışımının daha ziyade hangi harfler arasında vuku bulduğu ve telaffuz bozukluklarının neler olduğu ve nereden kaynaklandığı bilgisini sunacak ve bu hataları barındırmayan sahil bir telaffuz düzeyine vasil olmanın yollarını gösterecektir.

2.1. Temel Yapı Düzeyinde Lahn: Harf-Hareke-Sükûn

Harf bağlamında telaffuz kusurları denildiğinde akla ilk gelen, mahreç kaynaklı sorunlardır. Aslında tecvid âlimlerinin harflerin mahreçleriyle ilgili açıklamalarda bulunmaları keza ferî harf konusunu incelemeye almaları mahreç kaynaklı sorunları önleme amacına yöneliktir denilebilir. Bu durum tecvid eserlerinde harflerin mahreç bilgileri hakkındaki açıklamalarda lahn sorununun önemli bir yere sahip olduğu yönünde bir tespitte gitmeyi mümkün kılmaktadır. Ne var ki bazı âlimler bu noktada sadece harflerin mahreç bilgilerini zikretmekle yetinirken bazıları mahreç bilgilerinin yanı sıra mahreç kaynaklı telaffuz hatalarına da işaret etmişlerdir. Bu açıdan değerlendirdiğimizde Kurtubî'nin salt mahreç bilgilerini zikretmekle yetinmeyip mahreç kaynaklı telaffuz hatalarına da temas ettiğini, Enderâbî'nin ise mahreç bilgilerinin zikriyle iktifa ettiğini söyleyebiliriz. Bu durum mahreç kaynaklı telaffuz hatalarını tayin ederken Kurtubî'nin bu yöndeki açıklamalarıyla sınırlı bir inceleme yürütmeyi gerekli kılmaktadır.

²⁵ Kurtubî, *el-Mûdub*, 73. Belağat-fesahat farkını gösteren deliller için bk. Kurtubî, *el-Mûdub*, 73-75.

²⁶ Kurtubî, *el-Mûdub*, 74.

Kurtubî'nin mahreç bağlamında üzerinde durduğu telaffuz sorunlarından biri “harfin mahrecinde belli ölçüde değişikliğe gitmek” olarak zikredilebilir. Nitekim Kurtubî *zây*, *sîn* ve *sâd* harflerinin telaffuzunda “mahreç kayması” olarak ifade edilebilecek böyle bir sorunun görüldüğünden bahsetmiştir.²⁷ Onun ifadesine göre bazıları bu harflerin mahrecini alt ön dişler yerine üst ön dişler yapmakta, dil ucunu üst ön dişlerin ucuna tutturmakta ve alt dudakları da üst ön dişler üzerinde toplamaktadır. Bu durumda alışıldığı dışında bir safir özelliği varlık kazanmaktadır. Bazıları ise daha zor fark edilecek şekilde bir mahreç değişikliğine gitmektedir. Şöyle ki mahreci sınırında tutmakta ama ön dişlerin arasından çıkan sese baskı uygulamaktadır ki bu durumda da alışılmıştan daha keskin bir safir sesi ortaya çıkmaktadır. Bu telaffuz kusurunun “es-sensene” olarak anıldığını söyleyen Kurtubî²⁸ *lâm*'in telaffuzunda görülen “aşırı dolgunlaştırma”yı (ismân) da *lâm*'in telaffuzunda dil ortasının mahrece kısmen dahil olmasından kaynaklanan bir sorun olarak değerlendirmiştir.²⁹ *Zâl*'in ya tamamen *sê* ya da *sê'*ye yakın telaffuz edilmesinde Kurtubî, harfin hakiki mahrecinden çıkarılmamasının yani mahreç kaymasına maruz kalmasının etkisinin varlığına işaret etmiştir.³⁰

Kurtubî mahreç kayması sorununun belli bölge insanların harfi farklı bir mahreçten telaffuz etmesinden kaynaklanıyor olabileceğine de işaret etmiştir. Nitekim yaşadığı dönemde Irak ve Şâm ahalesinin bir bölümünün *râ*'yı *ğayn* mahrecinden çıkarmakta olduklarını hatta bazı kimselerin *râ*'yı telaffuz ederken boğazı *ğayn* telaffuzundakinden daha fazla kullandıklarını belirtmiş ve bunun son derece yaygın bir hata olduğunu söylemiştir.³¹

Telaffuz sorunlarının bir kısmı bu şekilde mahreç kaynaklı olduğu içindir ki Kurtubî bunu aşmaya yönelik pratik çözüm önerilerinde de bulunmuştur. Kurtubî *fâ* harfinin sahip olduğu kısmî tefeşşî (*tefeşşin mâ*) özelliğinin özellikle de harf şeddeli olduğunda nasıl icra edileceğini belirtirken harfin mahrecinin keyfiyetine dair detay izahta bulunmakta ve şöyle demektedir: Bu, üst ön dişleri alt dudakların üstüne bastırmakla/koymakla olur ki böylece ses ve nefes bu ikisi arasından herhangi bir baskılama ve homurtu olmaksızın çıkma imkânı yakalar... Bazıları *fâ*'yı seslendirirken üst ön dişleri alt dudaklara dayandırmadıklarından *fâ* ile birlikte onun hems özelliği ile çelişen bir nefh/üfürüm çıkar ki bu hoş bir şey değildir, dolayısıyla da ondan kaçınmalısın.”³²

Hareke kaynaklı telaffuz sorunlarına gelince Kurtubî'nin açıklamalarında bu husus daha ziyade hareketin ölçü ve standardı açısından gündeme gelmiş, ölçü ve standardın dışına çıkan telaffuzlar lahn addedilmiştir. Kurtubî bu kapsamda iki telaffuz hatasına dikkat çekmektedir: İlki harekeyi aşırı dolgunlaştırma (işbâ') ve med-lîn harfine dönüştürme hatasıdır ki bu, harf ile hareke arasındaki farkın ortadan kalkması anlamına gelir. İkincisi ise ilkinin aksine

²⁷ Kastedilen esas itibarıyla harfin cüzî mahreci olsa da Kurtubî mahreci küllî-cüzî şeklinde bir ayırma tabii tutmadığı içindir ki burada mahrec kelimesini cüzî şeklinde bir kayıtlamaya gitmedik.

²⁸ Kurtubî, *el-Mûdûb*, 122. *Dâl* harfi için de benzeri bir sorundan bahsedilebilir. Zira Kurtubî'nin ifadesine göre bazı kimseler *dâli tâ*ya dönüştürmektedirler ki bunun sebebi, *dâli* dil ucuyla değil de dilin baş kısmıyla telaffuz etmeleridir. Öyle ki bu durumda *dâl* küçük dil istikametinde daha içerlek bir harf şeklini almaktadır. bk. Kurtubî, *el-Mûdûb*, 114-115.

²⁹ Kurtubî, *el-Mûdûb*, 127. Aşırı dolgunlaştırma sorunu *nûn* harfinin telaffuzunda da görülmektedir. bk. Kurtubî, *el-Mûdûb*, 129.

³⁰ Kurtubî, *el-Mûdûb*, 115.

³¹ Kurtubî, *el-Mûdûb*, 121.

³² Kurtubî, *el-Mûdûb*, 125.

harekeyi zayıflatmak, hak ettiği dolgunluğu vermemek ve bu noktada aşırıya kaçmaktır (ihtilâs). Bu durumda harekenin sesi zayıflayıp telaffuzdan düşmekte, hatta sükûna dönüşebilmektedir.

Kurtubî kıraat âlimlerinin “harekenin işbâ‘ edilmemesi” veya “harekenin ihtilâs edilmemesi” yönündeki uyarılarında da bu iki hususun vurgulandığını belirtmektedir. Ona göre kıraat ve eda/tecvid âlimlerinin belli bir yerdeki harekenin ihtilâs edilmesinin gerekli olduğu yönündeki ifadelerini şu anlama hamletmek gerekir: Söz konusu hareke o harfte iken kendisini çok daha net gösterir, keza dil o harekeyi, başka bir harfte veya başka bir konumda olduğundakinden daha kolay telaffuz eder. Böyle olduğu içindir ki bu gibi yerlerde okuyucunun farkına varmadan harekeyi standardın ötesine taşıma (işbâ‘) riski vardır. Dolayısıyla kıraat âlimleri bu özellikteki yerlerde, harekenin ihtilâs edilmesi yönünde uyarıda bulunurken, standart ölçünün dışına taşınmaması gerektiğini ifade etmek istemişlerdir.³³

Kıraat âlimlerinin harekenin muayyen bir yerde işbâ‘ edilmesi yönündeki değerlendirmelerini ise Kurtubî şu anlama yormuştur: Söz konusu hareke, o yerde/harfte gizlilik arz etmekte ve dil, onu, başka yerde bulunduğundan daha zor telaffuz etmektedir. İşte kıraat âlimleri anılan uyarıyla bu gibi hareketlerin “hakkını tam olarak ver ki onu dengeli bir ölçüde eda edebilesin ve zahmetsizce seslendirebilesin” demek istemişlerdir.³⁴ Dolayısıyla Kurtubî’ye göre kıraat âlimlerinin belli durumlardaki harekenin işbâ‘ edilmesinin gerekli olduğu yönündeki değerlendirmeleri, bu durumlarda telaffuzlarının zor olmasına bağlı olarak onların eksik telaffuz edilebilme riskinin varlığına ve telaffuzlarının eksiksiz yapılmasının gereğine bir işarettir.

Enderâbî’nin hareke kaynaklı telaffuz hatalarıyla ilgili açıklamalarında da yine harekenin ölçü ve standardı meselesi ile harekenin belirgin kılınması (izhar) meselesinin öne çıktığı görülmektedir. Nitekim Enderâbî İbn Mucâhid, Şezâî, Ebû’l-Fadl er-Râzî ve Huzâî’den yaptığı alıntılarda hareke telaffuzlarında dikkat edilmesi gereken hususlar ve oluşabilecek muhtemel hatalar olarak şu hususlara işaret etmiştir: (1) Harekeli harfî sakın kılmak (2) İhtilâs (kısmi hareke) ile okunacak harekeyi tam okumak; tam okunacak harekeyi ihtilâsla (kısmi harekeyle) okumak. (3) Kesre ve damme harekede işbâ‘a (yani aşırı dolgunlaştırmaya) giderek *vâv* ve *yâ* oluşmasını sağlamak; yani harekenin kendi cinsinden bir med-lîn harfine dönüşmesine yol açmak. (4) Art arda gelen iki aynı harekeyi hak ettikleri dolgunlukta okumak. (5) Fetha, zamme ve kesre hareketlere hakkını vermemek (6) *Vâv* ve *yâ* harekeli olduğunda hareketlerini belirgin kılmamak (7) İkisi de harekeli olacak şekilde yan yana gelen *vav*’ları belirgin kılmamak (8) Harekeleri kalınlaştırmak (tefhîm).

Âlimlerimizin kelamın en temel yapı unsurlarından olan sükûnla ilgili açıklamalarına baktığımızda iki hususun öne çıktığı görülür: İlki sükûnun ölçü ve standardıdır, ikincisi ise sükûn kaynaklı telaffuz sorunlarıdır. Kurtubî’ye göre “üç harekenin de yerini alabiliyor olma” yönüyle harekeden ayrılan sükûnun³⁵ ölçüsüyle ilgili olarak şöyle bir tespit mümkündür: Sükûn ne aşırı dolgunlaştırılmalı (işbâ‘) ve teşdîde dönüşmelidir ne eksik telaffuz edilmeli ve

³³ Kurtubî, *el-Mûdab*, 194.

³⁴ Kurtubî, *el-Mûdab*, 194.

³⁵ Kurtubî, *el-Mûdab*, 73.

sekteye/vakfa tahavvül etmeli ne de sert telaffuz edilerek tam veya kısmi hareke (ihtilas) hâlini almalıdır.³⁶ Kurtubî bu ölçünün ötesinde sükûnun telaffuzunda dikkat edilmesi gereken hususlar olarak şunlara da işaret etmiştir. Sükûn, onu rahatsız kılacak (iz'âc) ve harekeye dönüşmesini (tahrîk) sağlayacak şekilde karmakarışık bir halde (ızdırâb) ve teşdîde yol açacak şekilde yavaş (but') telaffuz edilmemelidir.³⁷ Sükûnu rahatsız edecek (iz'âc) ve tedirgin kılacak (iklâk) şekilde aşırı hızlı telaffuzda (herzeme) bulunulmamalıdır.³⁸ Yine sükûn iyice belirgin kılınmalı (izhâr), her tür başka ses lekesinden arındırılmalı (tahallus min şâibe) ve yumuşakça (rifk), ürkütmeden (tenfîr) telaffuz edilmelidir.³⁹

Sükûnun telaffuzu, harflerin sıfatlarını ilgilendirdiği gibi idğam ses olayında görüldüğü üzere harflerin terkib bütünlüğü içinde bir araya gelmeleri durumuyla da irtibatlıdır. Böyle olduğu içindir ki idğam bağlamında Enderâbî ama özellikle de Kurtubî, aralarında idğam ilişkisi bulunmayan, ancak mahreç birliği veya sıfat ortaklığı üzerinden yakınlık arz eden harfler, ilki sakin ikincisi harekeli olacak şekilde yan yana geldiklerinde “idğam oluşma riski” olarak ifade edebileceğimiz bir telaffuz sorununun baş göstereceğine işaret etmişler ve bu sorunun üstesinden sükûnu iyice belirgin kılmak (izhar) suretiyle gelinebileceğini belirtmişlerdir. Kurtubî'nin izhar başlığı altında bu kapsamda serdettiği açıklamalar içinde öne çıkanlar olarak şunları zikretmek mümkündür:

(1) “فَمِنْ اضْطَرَّ” örneğindeki gibi sakin *dâd* harfinden sonra *tâ* harfi gelmesi: *Dâd*, tefeşî ve istitâle özellikleri ile *tâ* karşısında bir ayrıcalığa (meziyet) sahip olsa da her ikisi de itbak özellikli olduğundan teşdîd/idğam oluşma ihtimali söz konusudur. *Dâd*'ın ayrıcalığına/meziyetine hâlel gelmemesinin ve idğamı önlemenin yolu *dâd*'ın sükûnunu izhar edip iyice belirgin kılmaktır.⁴⁰ (2) “وَإِخْفِضْ جَنَاحَكَ” örneğindeki gibi sakin *dâd*'dan sonra *cîm* gelmesi: *Dâd*, *cîm*'den meziyet olarak ayrı olsa da aralarındaki mahreç yakınlığı idğama yol açabilir. *Dâd*'ın sükûnu izhar edildiğinde hem onun meziyeti korunacak hem de idğam olma ihtimali ortadan kalkacaktır.⁴¹ (3) “وَسَبِّحْهُ” örneğinde olduğu gibi sâkin *hâ*'dan sonra *hê* gelmesi: Zira her ne kadar *hâ*'daki boğukluk (buhha) *hê*'deki gizlilik/siliklik (hafâ) özellikleriyle birbirlerinden ayrılırlar da aralarındaki mahreç yakınlığı ve hems sıfatındaki ortaklık idğam oluşma ihtimalini kuvvetlendirmektedir, bunun için de *hâ*'daki sükûn izhar edilmelidir.⁴² (4) “لَا تُرْعُ” örneğindeki gibi sakin *ğayn*'dan sonra *kaf* gelmesi: *Kaf* kalkale ve şiddet özellikli, *ğayn* ise rihvet özellikli olduğu için farklılık arz etseler de aralarındaki mahreç yakınlığı ve isti'la üzerinden gerçekleşen sıfat ortaklığı, idğam oluşma ihtimalini kuvvetlendirir ki bu ihtimali bertaraf etmek için *ğayn*'ın sükûnu izhar edilmelidir.⁴³ (5) “فَاصْفَحْ عَنْهُمْ” örneğindeki gibi sâkin *hâ*'dan sonra *ayn* gelmesi: Her ne kadar *hâ* hems *ayn* ise cehr özellikli olsa da aralarındaki mahreç birliği idğama yol açabilir.⁴⁴ (6) “أَتَخَنُّمُوهُمْ” örneğindeki gibi sâkin *sê* harfinden sonra

³⁶ Kurtubî, *el-Mûdab*, 193.

³⁷ Kurtubî, *el-Mûdab*, 168-169.

³⁸ Kurtubî, *el-Mûdab*, 172.

³⁹ Kurtubî, *el-Mûdab*, 205.

⁴⁰ Kurtubî, *el-Mûdab*, 166.

⁴¹ Kurtubî, *el-Mûdab*, 166-167.

⁴² Kurtubî, *el-Mûdab*, 167.

⁴³ Kurtubî, *el-Mûdab*, 167.

⁴⁴ Kurtubî, *el-Mûdab*, 167-168.

hâ gelmesi: *Sê* ile *hâ* mahreç itibariyle birbirine uzak olsa da *sê*'nin zayıf *hâ*'nın kuvvetli bir harf oluşu *sê*'nin *hâ*'ya dönüşmesine ve idğam oluşmasına yol açabilir.⁴⁵

Kurtubî bu kapsamda bir de “özellik arz eden harfler”den⁴⁶ bahsetmek ve onların sükûnlarının belirgin yapılmasına ayrı bir özen gösterilmesinin gereğinden bahsetmektedir ki bu harfler şöyledir: (1) Sakin *lâm*: Çünkü inhiraf özelliği belli bir ağırlık oluşturmaktadır.⁴⁷ (2) Sakin *şîn*: Çünkü *şîn*'in tefeşşi özelliği ancak sükûnun belirgin kılınmasıyla kendini gösterir.⁴⁸ (3) Sakin *râ*: *Râ*'lardaki tekrar özelliğini koruma adına sükûn belirgin kılınmalıdır; özellikle de *râ*'dan sonra *dâd* gelmiş ise. Çünkü *râ* ve *dâd* harflerinin mahreçleri geniştir, yanı sıra *râ*'da tekrâr, *dâd*'ta ise tefeşşi ve istitâle özelliği bulunduğu için dil her iki harfi katışıksız okumakta zorlanır, dolayısıyla iyice ayrıştırılabilmeleri, *râ*'nın sükûnunun belirgin kılınmasıyla mümkündür.⁴⁹ (4) Sakin *tâ*: Çünkü *tâ*'daki itbak özelliği ancak sükûnun belirgin kılınmasıyla kendini gösterir, aksi takdirde *dâl*'e dönüşür.⁵⁰ (5) Sakin *ğayn*: Ğayn harfinden sonra *râ* geldiğinde söz konusudur. Çünkü *ğayn*'da *isti'la* özelliği *râ*'da ise *tekrâr* özelliği bulunmaktadır. *Ğayn*'daki sükûn iyice tahkim edilmediğinde o harekeye dönüşecektir. Benzeri bir durum *ğayn*'dan sonra *kaf* geldiğinde de söz konusudur. Zira idğam oluşmaması için *ğayn*'ın sükûnunun iyice belli edilmesi gerekir.⁵¹ (6) Sonrasında hemze bulunan bütün sakın harfler: Zira bu harflerin sükûnu belirgin kılınmadığında hemzenin harekesi öncesindeki sakın harfe geçecek ve istemeden telaffuzdan düşecektir.⁵²

Sükûnun izharı ve iyice belirgin kılınması meselesi Enderâbî'nin açıklamalarında da öne çıkmaktadır. Nitekim onun önceki meşrik ulemasından yaptığı alıntılarda sükûnun izharı daha ziyade “idğam oluşmasını engellemek” ve “sıfatlar arası etkileşime yani şevâibe mâni olmak” şeklinde iki amaca bağlanmıştır. Nitekim idğam oluşmasını engelleme amacıyla sükûnu belirgin kılmanın gerekliliği kapsamında işaret ettiği hususlardan bazıları şöyledir: (1) Sakin *lâm*'ın özellikle de جَعَلْنَا örneğinde olduğu gibi sonrasında bir *nûn* gelmesi durumunda belirgin kılınması ve sonraki harfe yani *nûn*'a idğam yoluna gidilmemesi. (2) Sonrasında *fâ*, *vav*, ve *yâ* bulunanlar başta olmak üzere sakın *mîm*'in belirgin olmasına özen gösterilmeli, böylece de idğam oluşması önlenmelidir. (3) Sakin *zâ*y (كَتَرْتُمْ) ile *dâl*'in (يَدْخُلُونَ) sonrasında iyice belirginleştirilmesi, hele de sonrasında *nûn* geldiğinde (فَذَرَى) idğama kaçacak şekilde gevşek davranılmaması. (4) Keza *dâd* harfi عَرَضْتُمْ örneğinde olduğu gibi aynı kelimedeki *tê* ile yan yana gelip de *dâd*'ın belirgin kılınmasına özen gösterilmediğinde onun *tê*'de idğama uğraması veya idğama yakın bir hal alması söz konusu olabilir ve bu durumda itbâk özelliği ortadan kalkabilir. Aynı durum أَوْعَظْتُ örneğinde olduğu gibi *zâ* (ظ) ile *tê*'nin yan yana gelmesi durumunda da söz konusudur.

Harfin sükûnunu izhar etmenin asli amacı, idğam oluşmasını önlemek olsa da bu asli amaca hizmet eder nitelikte tali amaçların varlığı da söz konusudur. Bu tali amaçlardan biri

⁴⁵ Kurtubî, *el-Mûdab*, 171. Kurtubî'ye göre bu iki harfi birbirine idğam etme alışkanlığında olanlar vardır.

⁴⁶ Kurtubî, *el-Mûdab*, 203.

⁴⁷ Kurtubî, *el-Mûdab*, 203.

⁴⁸ Kurtubî, *el-Mûdab*, 203.

⁴⁹ Kurtubî, *el-Mûdab*, 203-204.

⁵⁰ Kurtubî, *el-Mûdab*, 204.

⁵¹ Kurtubî, *el-Mûdab*, 204.

⁵² Kurtubî, *el-Mûdab*, 205.

olarak harfler arasındaki mahreç ve sıfat/hâssiyyet farkını/uzaklığını korumak zikredilebilir. Nitekim Kurtubî'nin açıklamalarında bu kapsamda zikredilenlere örnek olarak şunlar verilebilir: (1) “وَجْهَةٌ” ve “وَجْهِيٌّ” örneklerindeki gibi sakin *cîm*'den sonra *hê* gelmesi: Zira bu iki harf hem mahreç hem sıfat/hâssiyyet bakımından birbirine uzaktır. Zira *cîm* cehr ve şiddet özelliğindedir, *hê* ise hems ve rihvet özelliğindedir. Üstüne üstük *hê*'de hafâlık/siliklik, *cîm*'de ise zühur/belirginlik özellikleri vardır. İşte bu mahreç uzaklığı ve sıfat zıtlığının iyice belli edilmesi için *cîm*'in *hê*'den ayrıştırılması (fek) gerekir.⁵³ (2) “فَدُ خَلْتُ” örneğinde, *dâl* ile *hâ* harfleri arasında mahreç uzaklığı bulunduğu gibi *dâl*'in şiddet ve cehr özellikli *hâ*'nın ise rihvet ve hems özellikli olmasına bağlı olarak sıfat/hâssiyyet itibariyle de bir uzaklık mevcuttur. İşte bu uzaklığın korunabilmesi *dâl*'in sükûnunun izharına bağlıdır.⁵⁴ (3) “فَأَبْكُنْتُ وَأَيْمَلُّ” örneğinde olduğu gibi sakin *bâ*'dan sonra *vâv* geldiğinde *bâ*'nın belirgin kılınması gerekir. Çünkü *bâ* şiddet harfi *vâv* ise rihvet harfi olması hasebiyle sıfat bakımından birbirlerinden uzaktırlar. Her ikisi de dudak harfi olmasına rağmen *bâ*'da dudakların tam kapanmasına (intibâk) karşın *vâv*'da tam kapanmaması mahreç bakımından da bir farklılık oluşturmaktadır. İşte bu farklılıkları ortaya koyma adına *bâ*'nın sükûnu izhar edilmelidir.⁵⁵ (4) “مَشِيكٌ” örneğindeki gibi sâkin *şîn* harfinden sonra *yâ* gelmesidir: Zira *şîn* ile *yâ* mahreç bakımından birbiriyle yakınlık arz etseler de sıfat itibariyle birbirine uzaktırlar. Zira *şîn* hems özellikli bir harf iken *yâ* cehr özellikli bir harftir. *şîn*'de tefeşşi özelliği varken *yâ*'da yoktur. İşte iki harf arasındaki bu sıfat farkının belirgin hale gelmesi ve *şîn*'i ayrıcalıklı kılan sıfat/meziyet olan tefeşşî özelliğinin kendisini gösterebilmesi için sükûnun izharı gerekir.⁵⁶

Mahreç ve sıfat farkını korumaya yönelik olarak sükûnun izhar edilmesi hususu Enderâbî'nin açıklamalarında geçmektedir ki Enderâbî özellikle itbâk harfleri ile yan yana gelen harflerin sükûnunu belirgin kılmanın gerekliliğini bu gerekçeye dayandırmıştır. Örnek olarak şu hususlar zikredilebilir: (1) Sakin *tê* harfi itbâk harfleriyle yan yana geldiğinde, onun *tâ*'ya dönüşümünü engellemek adına telaffuzunun net/belirgin kılınması. (2) “وَاصْطَنَعْتُكَ” örneğindeki gibi sakin *sâd* harfinden sonra *tâ* harfi geldiğinde *sâd*'in sükûnu belirgin kılınmalı ve böylece itbâk özelliğini koruması ve *şîn*'e dönüşmemesi sağlanmalıdır. (3) Sakin *şîn* itbâk harflerinden biri ile aynı kelime içinde yan yana geldiğinde *şîn*'in sükûnu yumuşakça ve aheste bir biçimde okunduktan sonra akabindeki itbâk harfine geçilmeli ve böylece *şîn*'in *sâd*'a dönüşümü engellenmelidir.

İdğam riskini bertaraf etme adına sükûnu izhar ederken aşırıya kaçıp da şedde oluşumu şeklinde bir başka telaffuz hatasına yol açılmaması da yine âlimlerimizin uyarılarına konu olmuştur. Sözelimi Kurtubî'ye göre “عَرَضْتُمْ”، “أَوْعَظْتُ” örneklerinde *tê* ile *zâ* ve *dâd* harfleri arasında mahreç yakınlığı bulunsa da *zâ* ve *tâ*'nın itbâk harfi oluşu, sıfat uzaklığını sağlamaktadır ki bu uzaklığı telaffuza yansıtma çok da kolay değildir.⁵⁷ Bu zorluk itbâk sıfatlı sakin harflerin sükûnunu belirgin (izhar) ve net kılmayı (beyan) isterken şedde oluşmasına yol aç-

⁵³ Kurtubî, *el-Mûdab*, 167.

⁵⁴ Kurtubî, *el-Mûdab*, 168.

⁵⁵ Kurtubî, *el-Mûdab*, 171.

⁵⁶ Kurtubî, *el-Mûdab*, 172-173.

⁵⁷ Kurtubî, *el-Mûdab*, 170.

bilir ki bundan kaçınmak gerekir.⁵⁸ Kurtubî “aşırıya kaçmamayı”, kimi yerde “telaffuzda tasarrufa gitmek” olarak ifade etmiştir. Nitekim “حَفِظْنَاهَا” örneğinde *zâ*, *nûn*’a dönüşüp de “حَفِظْنَاهَا” şeklinde bir telaffuz varlık kazanmasın diye *zâ*’nın telaffuzunda tasarruflu davranmak gerektiğinden bahsetmiş ve bunu nahoş bir alışkanlık olarak değerlendirmiştir.⁵⁹ Kurtubî kadar olmasa da Enderâbî de bu hususa temas etmiştir. Nitekim “يَعْمَهُونَ” örneğinde *ayn*’ın sükûnunu belirgin kılma adına aşırıya kaçılmaması yönündeki uyarısı buna örnek gösterilebilir.

2.2.Terkib Düzeyinde Lahn: Sıfatlar Arası Etkileşime Bağlı Ses Karışması

“Şevâib-i hurûf” olarak ifade edilen ses karışması olgusu her iki âlimin de açıklamalarında geçse de Kurtubî’de daha belirgin bir varlığa sahiptir. Zira Kurtubî “duhûlü şevâibi’l-hurûf” şeklinde bu olguya açıkça işarette bulunmuş, Enderâbî ise özellikle lahn-i hafî kapsamında yer alan okuyuş hatalarını örneklendirirken bu tür hatalara da işaret etmiştir. Kurtubî ses karışması olgusunu tevlit eden sebep hakkında şöyle demektedir: “Bunun sebebi, biri gerek tefhîm gerek tefeşî gerekse de bir başkası olmak üzere, diğerinde olmayan herhangi bir meziyete sahip olan -ki bu ilave meziyet ötekinde de bulunabilir- iki harfin yan yana gelmesidir. Zira söz konusu harfin, yanı başındaki harfle (meziyet itibariyle olan) birliği onu, yanı başındaki hafin mahrecine (hayyiz) çeker, bu durumda ya o harfe has olan meziyeti ondan gasp eder ya o harfle birlikte o da o meziyete dahil olur yahut da aralarında her ikisi ile de benzerlik arz eden bir (üçüncü) harf husule gelir. Bu durumda yapılması gereken okuyucunun söz konusu iki harften her birini sahip olduğu meziyetle birlikte müstakil olarak okumaya çabalaması ve o harfi söz konusu özelliğe sadece o sahip olacak şekilde serdetmeye gayret etmesidir.”⁶⁰ Görüldüğü üzere Kurtubî bu açıklamalarında iki hususun altını çizmektedir: İlki aralarında bir yönden birlik bulunan iki harfin yan yana gelmesi durumunda (mücâveret), bu harflerden birinin diğerini mahreç (hayyiz) veya sıfat (meziyet) olarak etkileyebileceği, ya da onun her ikisiyle de bir cihetten benzerlik arz eden bir başka harfe dönüşmesine (sayrûret) yol açabileceğidir. İkincisi ise böyle bir etkileşimin, her bir harfi telaffuz ederken, onu ayrıcalıklı kılan vasfı (hâsiyyet) alması için özel çaba sergilemekle engellenebileceğidir.

Kurtubî’nin bu olumsuz olguyu örneklendirme sadedinde yaptığı izahlarda özellikle itbâk, isti‘lâ, tefhîm, hems, cehr, rihvet ve gunne sıfatlarına sahip olan harflerin bu sıfatlara sahip olmayan harflerle bir araya geldiklerinde ve de onların telaffuzuna özen gösterilmediğinde, anılan sıfatlara sahip harflerin oluşturacağı baskıyla diğer harfin mahrecinde, sıfatında veya zatında bir değişimin vuku bulabileceğine işaret ettiği görülmektedir. Nitekim itbâk sıfatlı harf ile bu sıfata sahip olmayan harfin yan yana gelmesine örnek olarak “الْقِسْطَاسُ” ve “وَلَا تَبْسُطُهَا كُلُّ الْبَسِطِ” ifadeleri verilebilir. Zira bu örneklerde *sîn* harfi, itbâk harfi olan *tâ*’dan yumuşakça ve aheste bir biçimde ayrıştırılmadığı takdirde *tâ*’nın itbâk vasfının oluşturacağı baskının, *sîn*’i, *sîn*’le mahreç birliğine sahip olan ve de itbâkla yakınlığı (kurb) bulunan *sâd*’a dö-

⁵⁸ Kurtubî bu durumun sadece *dâd* ve *zâ* harfleri için geçerli olduğunun altını çizmiş ve gerekçe olarak da şunları söylemiştir: “Çünkü *tâ*, *tê*’ye idgâm edilmekte ve sahip olduğu itbâk özelliğinden bir leke/kalıntı da varlığını devam ettirmektedir.” Kurtubî, *el-Mûdab*, 170. Kurtubî bu kapsamda itbâk özellikli olmakla birlikte *sâd*’ı hiç anmamıştır. Bunun muhtemel sebebi, sakin *sâd* harfinden sonra hareketli *tê* harfinin geldiği bir örneğin Kur’an’da geçmiyor oluşudur.

⁵⁹ Kurtubî, *el-Mûdab*, 170.

⁶⁰ Kurtubî, *el-Mûdab*, 180.

nüştürmesi mümkündür.⁶¹ Keza “يَمْدُرُ” ve “فَاَصْدَعُ” örneklerinde olduğu gibi sakin *sâd*'dan sonra gelen *dâl* harfi başta cehr özelliği sayesinde belirgin kılınmadığında, *sâd*'daki itbâkın baskısıyla *tâ*'ya dönüşecektir; niçin *tâ*, çünkü *tâ*, *sâd* ile itbâk bakımından *dâl* ile de mahreç bakımından yakınlığa sahiptir.⁶²

Itbâk harfinin yanı başındaki harfi etkileme gücüne Enderâbî de işaret etmiştir. Nitekim ona göre sakin *sîn* harfî, itbâk harflerinden biri ile aynı kelime içinde yan yana geldiğinde *sîn*'in sükûnu yumuşakça ve aheste bir biçimde okunduktan sonra akabindeki itbâk harfine geçilmelidir, aksi takdirde *sîn* itbâk harfinin etkisine girecek ve *sâd*'a dönüşebilecektir.⁶³ Kezâ *tê* harfî itbâk harfleriyle yan yana geldiğinde onun *tâ*'ya dönüşümünü engellemek adına telaffuzunun net/belirgin kılınması icap etmektedir.⁶⁴

En kuvvetli ve baskın sıfat olma özelliğine sahip olduğundan dolayı itbâk harfiyle yan yana gelen her bir harf için bu türden etkilenmeler söz konusu olabilmektedir. Bu da itbâk özellikli harflerin telaffuzunda hem onun hem de yanındaki harfin telaffuzunun yerinde olması için özel bir çaba harcamayı icap ettirmektedir. Hatta her ikisi de itbâk özellikli olan iki harfin yan yana gelmesi durumunda da bu hassasiyet korunmalıdır. Zira Kurtubî'nin ifadesine göre dil, iki itbâk harfini art arda telaffuz etmekten kaçınacak ve böylece bu harfleri itbâk özelliğini barındırmayan benzerlerine dönüştürerek telaffuz etme yoluna gidecektir. Söz gelimi “تَصْنَطُونَ” ve “وَاصْطَبِرْ” örneklerinde, itbâk özellikli olan sakin *sâd* ile yine itbâk özellikli olan *tâ* harfî yan yana gelmişlerdir. Okuyucu *sâd*'ı katışıksız, *tâ*'yı da net kılmadığı ve bu ikisine hakları olan itbâk özelliğini iyi vermediği takdirde, iki itbâk harfini peş peşe okumanın beraberinde getirdiği zorluktan kaçınma adına dilin *sâd*'ı *sîn*'e, *tâ*'yı da *tê*'ye dönüştürme riski söz konusudur.⁶⁵ Enderâbî de sakin *sâd* harfinden sonra *tâ* geldiğinde *sâd*'ın belirgin kılınarak itbâk özelliğini almasının sağlanması gerektiğini belirtmiş, onun *sîn*'e dönüşmesinin bu sayede engellenebileceğine işaret etmiştir.⁶⁶

Âlimlerimiz bu bağlamda daha ziyade itbâk özellikli harfin yanı başındaki harfin ses ve sıfatını etkileme ihtimali üzerinde durmuş olsalar da itbâk harfinin etkilenme durumlarının varlığına da işaret etmişlerdir. Nitekim Enderâbî, Huzâ'î'den yaptığı alıntıda “عَرَضْتُمْ” örneğinde olduğu gibi *dâd* harfî aynı kelimedeki *tê* ile yan yana geldiğinde, *dâd*'ın belirgin kılınmasına özen gösterilmemesi halinde onun *tê*'de idğama uğramasının veya idğama yakın bir hal almasının mümkün olduğunu ve bu durumda da *dâd*'ın itbâk özelliğinin devre dışı kalabileceğini belirtmiş, aynı durumun “أَوْعَظْتُ” örneğinde olduğu gibi *zâ* ile *tê*'nin yan yana gelmesi halinde de söz konusu olabileceğini kaydetmiştir.⁶⁷ Enderâbî “ehl-i sinaattan muhakkik olanlar” diye bahsettiği âlimlerden yaptığı nakilde de “بَسْطَةُ” örneğindeki gibi harflerin birbirini etkilemesi-

⁶¹ Kurtubî, *el-Mûdab*, 181. Hatta bu türden bir olumsuzluk “بَسْطَةُ” örneğindeki gibi *sîn*'in harekeli olduğu durumlarda da söz konusudur.

⁶² Kurtubî, *el-Mûdab*, 184.

⁶³ Enderâbî, *el-İzâh*, 2/157.

⁶⁴ Enderâbî, *el-İzâh*, 2/158. Pek tabii ki bu, *tê*'nin önce geçmesi durumuyla alakalıdır. *Tâ* önde olduğunda ise onun itbâk sıfatının ses olarak ibka edilmesi gerekir, aksi takdirde bu sefer de *tâ*, *tê*'ye dönüşür.

⁶⁵ Kurtubî, *el-Mûdab*, 182. Kurtubî art arda iki itbâk harfini okumanın zorluğunu şöyle ifade etmektedir: Zira iki itbâk harfini okumaya kalmak ayakları bağlı bir kimsenin yürümesi kabilinden olup ağırlık içermektedir.”

⁶⁶ Enderâbî, *el-İzâh*, 2/159.

⁶⁷ Enderâbî, *el-İzâh*, 2/167.

ne bağılı olarak harf karışması (ihtilât) olmamasına dikkat edilmesinin gereğine işaret etmiştir.⁶⁸

Bu olumsuzluk çok yerde ıtbâk özelliğine bağılı olarak vuku buluyor olsa da ona münhasır değildir, yukarıda işaret ettiğimiz daha başka sıfatlara bağılı olarak da vuku bulabilmektedir. Nitekim isti'lâ sıfatlı bir harf de yanı başında bulunan ve bu sığata sahip olmayan harf üzerinde bir baskılama ve değışime yol açabilmektedir. Sözelimi “تَسَخَّرُوا”، “مَسْعَبَةَ”، “أُقْسِمُ” örneklelerinde isti'lâ harfinin telaffuzundan *sîn*'in telaffuzuna yumuşakça geçilmediğı takdirde *sîn*'in *sâd*'a dönüşüme riski vardır. Çünkü demektedir Kurtubî “isti'lâ harfi ile komşuluk ıtbâk harfi ile komşuluk gibidir.”⁶⁹ Benzeri bir durum “الْأَنْقَى” ve “أَنْقَنَ” örnekleleri için de geçerlidir. Zira *kaf*'ın isti'lâ özelliğı *tê* üzerinde baskı oluşturarak ona *tâ* sesinin karışmasına yol açabilir. Buna sebep demektedir Kurtubî “isti'la ile ıtbâk arasındaki benzerliktir.”⁷⁰

Kurtubî'nin açıklamalarında yanı başındaki harfi etkileme gücüyle öne çıkan sıfatlardan biri olarak hems sıfatı gösterilmektedir. Nitekim “مَا كُنْتُ” örneğinde *zây* harfinin telaffuzuna özen gösterilmediğı takdirde, *tê*'nin hems özelliğinin *zây* harfinin cehr özelliğini devre dışı bırakması ve onu *sîn*'e dönüştürmesi ihtimal dahilindedir. Dönüşümün *sîn* cihetinde olmasının sebebi, *sîn*'in bir taraftan *tê* ile hems özelliğı itibariyle ortaklık arz etmesi diğertaraf-tan da mahreç ve safir özelliğı itibariyle *zây* ile yakınlığa sahip olmasıdır.⁷¹ Hems baskısına bağılı bu sorun özellikle *cîm* gibi cehr özellikli harflerin telaffuzunda da sıklıkla görülür. Nitekim “فَأَجْتَبُوا” ve “فَأَجْتَبَا” örneklelerinde, *cîm*'in cehr özelliğı iyi korunamazsa, *tê*'deki hemsin baskısıyla *cîm*'e *şîn* lekesi bulaşma riski vardır. Neden *şîn* lekesi, çünkü *şîn cîm*'le mahreç birliğı arz eder, *tê* ile de sıfat yani hems'te ortaktır. Dolayısıyla *tê*'deki hemsin baskısıyla dil, *cîm*'e hems özelliğı vermeye kaçırır.⁷² Hems özelliğı öyle güçlüdür ki kimi durumda isti'lâ gibi bir sıfatı dahi baskılayabilmektedir. Nitekim “خَالِقُ كَلِّ” örneğindeki gibi *kaf* ve *kef* harfleri her ikisi de harekeli olacak şekilde yan yana geldiklerinde *kaf*'ın isti'lâ özelliğı iyice belli edilmediğinde *kef*'in hems özelliğı onu baskılayabilir ve *kaf*'a hems lekesinin bulaşmasına yol açabilir. *Kaf* ile *kef* arasındaki mahreç yakınlığı da buna zemin hazırlayacaktır.⁷³ Hems baskısı, kimi zaman iki hems harfinin yan yana gelmesi durumunda da kendini göstermektedir. Nitekim “أَتَحْسَوْنَهُمْ”، “مُخْتَلِفٌ”، “يَحْتِمُ”، “فَأَخْتَلَطُ”، “يَخْتَارُ” örneklelerindeki gibi hems özellikli *hâ* harfinden sonra yine hems özellikli *şîn* veya *tê* harfi geldiğinde, hems özellikli iki harfi peş peşe telaffuz etmenin beraberinde getirdiğı zorluğa bağılı olarak *hâ* harfine *ğayn* lekesi bulaşma riski oluşabilir. Niçin *ğayn*, çünkü *hâ*'yı telaffuz ederken kolaya kaçıldığında (aynı mahrece sahip olmanın yanı sıra) isti'la sıfatı itibariyle de onunla ortak olan *ğayn* sesi oluşacaktır.⁷⁴

⁶⁸ Enderâbî, *el-İzâh*, 2/169.

⁶⁹ Kurtubî, *el-Mûdab*, 181-182.

⁷⁰ Kurtubî, *el-Mûdab*, 188.

⁷¹ Kurtubî, *el-Mûdab*, 186.

⁷² Kurtubî, *el-Mûdab*, 186.

⁷³ Kurtubî, *el-Mûdab*, 191.

⁷⁴ Kurtubî, *el-Mûdab*, 190. Kurtubî'ye göre hems özelliğı öyle baskındır ki, dilde ibdâl olarak ifade edilen ve harf değışimine konu olan kelimelerde cehr özellikli harflerin iyi telaffuz edilememesi, kelimenin ibdâl öncesine dönüşmesine ve hems özellikli harfin geri gelmesine yol açabilir. Nitekim “تَرْدَرِي” ve “تَرْدَرُوا” örneklelerinde *şây* harfinden sonra gelen *dâl* esas itibariyle *tê*'den bedeldir. Zira hems özellikli *tê* harfi, cehr özellikli iki harf arasında zayıf kaldığından ibdâle uğramış ve *tê* ile mahreç birliğıne sahip olan ve fakat ondan daha kuvvetli olan *dâl*'e dönüşmüş, böylece de dilin tek bir mahreçte telaffuzu kuvvetle yapması sağlanmıştır. İşte *dâl* harfinin cehr özelliğı

Kurtubî daha ziyade hems özellikli harfin cehr özellikli harfi etkilemesine dair örnekler serdetmiş olsa da yaptığı şu genel değerlendirmede cehr harfinin de hems harfini etkileme gücünde olduğundan bahsetmiştir: “Ezcümle mehmûs harflerden sonra mechûr harfler, mechûr harflerden sonra da mehmûs harfler geldiğinde, bu harflerin katışıksız ve belirgin olması için çaba sarfedilmesi icap eder; amaç mechûr olanın mehmûs olana dönüşmemesi veya mechûr olana mehmûs olanın sesinin karışmamasıdır. Zira böyle olduğunda tilavete konu olan lafızlar ihlale uğrayacak ve de telaffuzun revnaklığı değişime uğrayacaktır.”⁷⁵

Kurtubî'nin konuyu son derece kapsamlı ele alan bu açıklamaları karşısında Enderâbî'nin Ebû'l-Fadl er-Râzî'den naklen “cehr özellikli harf ile yan yana gelen hems özellikli harfe, belirgin olması için gereken özenin gösterilmemesinin lahn-i hafî olacağı” yönünde bir değerlendirmeye yetinmesi, sadece cehr harfinin hems harfini etkilemesini bahis konusu ediyor olması hasebiyle kayda değer gözükmese de, yine de harfler arası etkileşime dikkat çekiyor olması bakımından önem taşıdığı rahatlıkla söylenebilir.⁷⁶

Bu bağlamda gerek Kurtubî gerekse Enderâbî harfler arasındaki mahreç yakınlığının sıfat açısından etkilenmeye yol açabileceğine işaret etmişlerdir. Kurtubî bu duruma örnek olarak *bâ* ve *mîm* harflerini verir. Zira *mîm*'de gunne özelliğinin olması ve buna bağlı ses akmasının gerçekleşmesi dışında bu iki harf birbirine benzer. Çünkü her ikisi de şiddet ve cehr özelliklidir ve ikisinde de telaffuz esnasında dudaklar kapanmaktadır. Bu yakınlık *bâ*'nın telaffuzunda gunne oluşmasına, dolayısıyla da onun *mîm*'e dönüşmesine yol açabilir, hele de *bâ* şeddeli ise.⁷⁷ Enderâbî de yan yana bulunan *lâm* ve *nûn* harflerinde mahreç yakınlığının sıfat aktarımına yol açabileceğinden bahsetmiştir. Onun ifadesine göre *lâm*'dan sonra *nûn* geldiğinde ve de *lâm* net olsun (tahlis), *nûn*'a baskı uygulamasın (tahfif) diye özel bir çaba sergilenmediğinde *lâm*'a gunne sesi karışabilir, bunun sebebi iki harf arasındaki mahreç yakınlığıdır.⁷⁸ *Zâl* ve *zâ* seslerine *fâ* lekesi bulaşması da yine mahreç yakınlığına bağlanabilir.⁷⁹

Mahreç yakınlığına bir de sıfat ortaklığı ile telaffuz zorluğu eklendiğinde ses karışması ihtimali daha da kuvvetlenecektir. Sözelimi *zây*, *sîn* ve *sâd* harfleri arasında hem mahreç birliği hem de sıfat yakınlığı bulunmaktadır. Zira *sâd* *sîn*'den sadece itbâk özelliği ile, *sîn* de *zây*'dan sadece hems özelliği ile ayrılmaktadır. Bu yakınlık sebebiyle de birbirlerine karışma ihtimalleri yüksektir. Bu yüzden de telaffuzlarının net yapılmasına uğraşılmalıdır.⁸⁰ Benzeri bir durum *tê*, *dâl*, *tâ* harfleri arasında da görülür. Zira itbâk özelliği verilmediğinde *tâ*, *dâl*'e, cehr özelliği verilmediğinde ise *dâl*, *sê*'ye dönüşecektir. Aralarında bir ses karışması ihtimaline karşı *telaffuzlarında bir karışma olmaması için* birbirlerinden iyice ayrıştırılması gerekir.⁸¹ Benzeri bir durum *sê*, *zâl* ve *zâ* harfleri için de geçerlidir. Zira aynı mahreci kullanan bu harf-

belirgin kılınmadığında, onun sesi zayıflayacak, dolayısıyla da ibdâle gitmeye sebep olan *tê* kaynaklı zayıflık yani hems geri gelmiş olacaktır. bk. Kurtubî, *el-Mûdab*, 186.

⁷⁵ Kurtubî, *el-Mûdab*, 192.

⁷⁶ Enderâbî, *el-Îzâh*, 1/153. Tefhîm sıfatı da baskın bir karaktere sahiptir. O yüzden de “وَقَدَّرَ فِي السَّرْدِ” “أَسْرَرْتُ لَهُمْ” “أَسْرَارًا” örneklerinde olduğu gibi kalın okunan *râ*, *sîn*'i etki altına alarak *sâd*'a dönüşmesini sağlayabilir. Bu durum biri tefhîm diğeri terkik özellikli iki *râ* yan yana geldiğinde de görülebilir. bk. Kurtubî, *el-Mûdab*, 182, 119.

⁷⁷ Kurtubî, *el-Mûdab*, 112.

⁷⁸ Enderâbî, *el-Îzâh*, 2/173. Bu sorunu aşabilmek için *nûn*'un telaffuzu esnasında dil ucu ona paralel giden damak ile *lâm*'ın mahrecine tutunmalı ve de *nûn*'un telaffuzu esnasında bir titreşim oluşmasına müsaade edilmemelidir.

⁷⁹ Kurtubî, *el-Mûdab*, 115. فلموا ve اللفين کelimelerini bazılarının فلموا ve اللفين şeklinde okuması böyledir.

⁸⁰ Kurtubî, *el-Mûdab*, 121.

⁸¹ Kurtubî, *el-Mûdab*, 123-124.

lerden *zâ*'ya itbâk özelliği verilemediğinde o *zâl*'e, *zâl*'e cehr özelliği verilemediğinde de o, *sê*'ye dönüşecektir.⁸² Telaffuz zorluğunun ses karışmasına olan etkisine gelince bu, boğaz harflerinde çok net görülür.⁸³

Ses karışmasına yol açan sair sebepler olarak ise şunlar zikredilebilir: (1) Kalıp benzerliği: Bu durum özellikle kalıplar arasındaki farkı oluşturan harflerden birinin telaffuzunun zor diğerinin ise kolay olduğunda kendini gösterir. Çünkü bu durumda dil, telaffuzu kolay olanı seslendirmeye alışık olduğundan ona kaçiverecektir. Nitekim “فَدَّأَقْتُ” ve “وَضَّأَقْتُ” kelimeleri ifade kalıbı olarak benzerlik arz etmektedir ve aralarında fark oluşturan şey, birinin *zâl* ile diğerinin de *dâd* ile olmasıdır. Kurtubî'ye göre dil *dâd* telaffuzuna daha aşina olduğundan *zâl* ile olan kelimenin *dâd* ile telaffuz edilmesi söz konusu olabilir.⁸⁴ (2) Bir harfe sahip olduğu sıfat verilirken aşırıya kaçılması (ifrat) veya sıfatın eksik uygulanması (ihmâl): Sözelimi *sê*'nin telaffuzunda nefes akmasında aşırıya kaçılması veya akmanın ihmal edilmesi durumlarında onun *zâl*'e yaklaşma ihtimali kendini gösterir.⁸⁵ (3) Bazı harflerin safir ve gunne sıfatının etkisine hazır olması: Sözelimi *tê* harfi safir etkisine açık bir harftir, böyle olunca da o *zây* ve *sîn*'e yakın bir hal alabilir.⁸⁶ *Dâl* harfi de özellikle de şeddeli iken gunne etkisine açıktır. Bu yüzden *dâl*'i telaffuz ederken *dâl* sesi öncesinde bir gunne akışı gerçekleşebilir ve nefes genizden çıkabilir. Kurtubî bunu “bir harfin maruz kaldığı en sinsi telaffuz sorunlarından biri” olarak niteler⁸⁷

Yan yana bulunan harfler arasında bir ses karışması olmaması için her iki âlimimiz de ses karışma ihtimali bulunan harflerin birbirinden iyice tefrik edilmesinin gereğinden bahsetmişlerdir. Kurtubî bu ayrıştırmayı “harfi mahrecinde kontrol altına almak” olarak da ifade etmiştir. Nitekim “أَنْقَضَ ظَهْرَكَ” ve “بِعَضِّ الظَّالِمِ” örneklerindeki gibi *dâd*'dan hemen sonra veya biraz yakınında *zâ* harfi geldiğinde bu iki harfin ancak mahreçlerine tam tutturulmasıyla ayrıştırılabileceğini ifade etmiş ve şöyle demiştir: “Zira bunlar itbâk özelliğine sahip olma bakımından ortaklık arz etseler de *dâd*, tefeşşî ve istitâle ile *zâ*'dan ayrılmaktadır. Böyle olduğu için de *dâd*'ın mahreci zabtu rabt altına alınmadığı ve tefeşşî özelliği korunamadığı takdirde *zâ*'ya dönüşecektir; çünkü *zâ* onu itbâk istikametine çekecektir.”⁸⁸

Harflerin birbirinden iyice ayrıştırılması meselesi Enderâbî'nin açıklamalarında önemli bir yere sahiptir ve telaffuz hatalarıyla ilgili uyarılarında belli bir yekûn teşkil etmektedir. Enderâbî harflerin birbirinden ayrıştırılmasının gereğine işaret ederken daha ziyade “tahlîs”,⁸⁹ “izhâr”,⁹⁰ “beyân”,⁹¹ “in‘âm”,⁹² “tasfiye”⁹³ kavramlarını kullanmış, kimi zaman da bunları

⁸² Kurtubî, *el-Mûdab*, 124.

⁸³ Kurtubî, *el-Mûdab*, 114. Bu durum özellikle de *há* (ح) ile *há* (خ) ve *ğayn* (غ) ile *há* (خ) harflerinde görülür.

⁸⁴ Kurtubî, *el-Mûdab*, 115. Bu ifadelerinde Kurtubî her ne kadar *zâl* ile kıyaslandığından *dâd*'ın telaffuzunun kolay olduğunu belirtse de yapı itibarıyla benzerlik arz eden ve fakat biri *dâd*'lı diğeri *zâl*'li olan kelime grupları arasındaki farkın *dâd*'ın istitâle, istitâle, cehr ve itbâk özelliklerinin bihakkın eda edilmesi durumunda kendini göstereceğini belirtmeden de edememektedir. Kurtubî, *el-Mûdab*, 123.

⁸⁵ Kurtubî, *el-Mûdab*, 113.

⁸⁶ Kurtubî, *el-Mûdab*, 113.

⁸⁷ Kurtubî, *el-Mûdab*, 114-115.

⁸⁸ Kurtubî, *el-Mûdab*, 185.

⁸⁹ Enderâbî, *el-İzâh*, 2/155, 159, 173.

⁹⁰ Enderâbî, *el-İzâh*, 2/157.

⁹¹ Enderâbî, *el-İzâh*, 2/158, 160

⁹² Enderâbî, *el-İzâh*, 2/164.

“in‘âmü/ten‘îmü beyân”,⁹⁴ “tekellüfü izhâr”,⁹⁵ “te‘âhüdü izhâr”,⁹⁶ “te‘âhüdü beyân”,⁹⁷ “te‘ammüdü beyân”,⁹⁸ “tekellüfü beyân”⁹⁹ şeklinde terkîp olarak ifade etmiş, anılan kelime ve terkîpleri de daha ziyade emir fiil, mastar ve meçhul fiil kalıplarında kullanmıştır. Enderâbî'ye göre bu ayrıştırmanın gayesi “idğam oluşmasını önlemek”tir. Enderâbî'nin bu yöndeki uyarılarına örnek olarak şunlar zikredilebilir: (1) “فَاصْفَحْ عَنْهُمْ” örneğinde olduğu gibi boğaz harfleri yan yana geldiğinde aralarında bir idğam ilişkisi oluşmaması için yumuşakça belirgin kılınmalıdır.¹⁰⁰ (2) İdğam'ın önüne geçmek için “وَلَقَدْ نَعَلْمُ” örneğindeki gibi sakın *nûn*, öncesindeki *dâl* harfi yumuşakça belirgin kılınmalıdır.¹⁰¹ (3) Alfabeği oluşturan harflerin neredeyse yarısına idğam edilen *lâm*'ın, idğam edildiği harfler arasında olmamasına rağmen, *cîm*'e uğradığında, telaffuzuna özen gösterilmemesi durumunda, idğama uğrama riski söz konusudur.¹⁰² (4) Sakin *mîm*, *bâ* ile yan yana geldiğinde de belirgin kılınmalı, böylece de idğama uğraması önlenmelidir.¹⁰³

Âlimlerimiz harfler arası ses karışması sorununun üstesinden gelmenin yolunun harfleri birbirinden iyice ayırt etmek olduğunu belirtirken, bu noktada aşırıya gitmenin de bir başka telaffuz sorunu olarak karşımıza çıkacağını ve beraberinden bir dizi daha başka soruna yol açacağını belirtmişlerdir. Telaffuzda aşırıya kaçmanın tevhit ettiği sorunların başında “şedde oluşması sorunu”nun geldiği ifade edilebilir. Nitekim Enderâbî “صَاحِبِيَّ”, “طَرَفِيَّ” örneklerindeki gibi izafete bağlı olarak *nûn*'u düşen tesniyelerdeki *yâ*'ları belirgin kılma adına aşırı bas-kılayıp da şedde ve hemze sesi oluşturulmaması hususuna dikkat çekmiş, bu yüzden de söz konusu *yâ*'ların yumuşak bir şekilde belirgin kılınmasının gereğine işaret etmiştir.¹⁰⁴ Keza o, sakın *nûn*'dan sonra gelen *kaf*'ın aşırı baskılanması durumunda hem *nûn* hem de *kaf*'ta şedde oluşma riskine karşı uyarıda bulunmuştur.¹⁰⁵ Enderâbî, lahn konusu bağlamında özellikle Ebû'l-Fadl er-Râzî ve Şezâî üzerinden yaptığı nakillerde bu kapsamda şu hususlara da işaret etmiştir: Hemzelerdeki vurguyu aşırı yapmak, peşpeşe gelen iki aynı harekeyi hak ettikleri dolgunlukta okumamak, eselî harflerdeki safir özelliğinde aşırıya kaçmak.¹⁰⁶ Kurtubî'nin telaffuzda aşırıya kaçmanın yol açtığı hatalara yönelik açıklamalarında altı çizilen hususlara örnek olarak şunlar zikredilebilir: (1) *Sê*'de nefes akmasında aşırıya kaçılması veya akmanın ihmal edilmesi.¹⁰⁷ (2) *Şîn* harfine hems ve tefeşşî özellikleri verilirken aşırıya kaçılmaması.¹⁰⁸

⁹³ Enderâbî, *el-İzâh*, 2/166.

⁹⁴ Enderâbî, *el-İzâh*, 2/161, 175.

⁹⁵ Enderâbî, *el-İzâh*, 2/163.

⁹⁶ Enderâbî, *el-İzâh*, 2/163.

⁹⁷ Enderâbî, *el-İzâh*, 2/163.

⁹⁸ Enderâbî, *el-İzâh*, 2/164, 165.

⁹⁹ Enderâbî, *el-İzâh*, 2/165.

¹⁰⁰ Enderâbî, *el-İzâh*, 2/175.

¹⁰¹ Enderâbî, *el-İzâh*, 2/176. Dendâni→Ezrak→Nusayr kanalından aktarılan *dâlî nûn*'a idğamla okuyan veçhi Enderâbî imkân dışı addetmiştir.

¹⁰² Enderâbî, *el-İzâh*, 2/172-173.

¹⁰³ Enderâbî, *el-İzâh*, 2/158. Çünkü Hulvânî→Halef→İbn Süreyc→Kisâî kanalından *mîm*'in *fâ*'ya idğam edileceği yönündeki uygulama dışında bütün kıraatlere göre *mîm*, ancak bir diğer *mîm*'e idğam edilir.

¹⁰⁴ Enderâbî, *el-İzâh*, 2/175.

¹⁰⁵ Enderâbî, *el-İzâh*, 2/173.

¹⁰⁶ Enderâbî, *el-İzâh*, 2/151, 153.

¹⁰⁷ Kurtubî, *el-Mûddub*, 113.

¹⁰⁸ Kurtubî, *el-Mûddub*, 122.

Fâ harfindeki kısmî tefeşşî özelliğini uygularken aşırıya kaçılmaması.¹⁰⁹ (3) *Hê*'nin telaffuzunda aşırıya kaçmak (ibtihâr).¹¹⁰ *Ğayn* harfini telaffuzunda ses gargarası (yuğarğar) yapılmamalı ve abartıya (ifrat) kaçılmamalıdır.¹¹¹

Telaffuzda aşırıya gitmenin aksine âlimlerimiz bir de telaffuzu eksik yapma sorununun varlığından bahsetmişlerdir. Her iki âlimin açıklamalarında da bu sorun ve onun üstesinden gelmeyi sağlayacak telaffuz şekli çoğunlukla *işbâ'* kavramıyla ifade edilmektedir. Sözelimi Enderâbî *yâ* ve *vâv* camid harf konumunda olduğunda, yani fetha harekeden sonra sakın olarak geldiklerinde, öncelerindeki fetha harekenin eksik telaffuz edilmemesinin gereğine işaret etmiştir. Kurtubî ise *lîn* harflerinden sonra ilave meddi gerektiren hemze ve sükûn gelmediğinde, gereken ölçünün altında tutarak meddin harekeye dönüşmesine yol açma şeklindeki telaffuz hatasını “ihmâl” kavramıyla takdim etmiştir.¹¹² Yine *sê* harfinin telaffuzundaki nefes akımının ihmal edilmemesi gerektiğinden bahsederken de aynı kavramı kullanmıştır.¹¹³ Anılan sorunu “ihmal” kavramı üzerinden ifadelendirme noktasında Kurtubî yalnız değildir. Zira Enderâbî de eselî harflerdeki safir özelliğinin ihmal edilmemesinin gereğine işaret ederken böyle bir kullanımda bulunmuştur.

Bu bahsi kapatmadan evvel şunu da belirtmek gerekir ki Kurtubî, kıraat âlimlerinin her bir harfle ilgili yaygın okuyuş hatasını şu şekilde özel bir kavramla ifade ettiklerinden de bahsetmektedir: *Elif*'te vurguya gidilmemeli (لَا يُبْرُ), *bâ*'da (dudaklar) sıkılaştırılmamalı (لَا يُبْطِقُ) *tê*'de cehre gidilmemeli (لَا يُجْهَرُ), *sê*'de çene oynatılmamalı (لَا يُزْتَرُّ), *cîm*'de (çene) çalkalanmamalı (لَا يُجْرَجُ) *hâ*'da boğaz temizleniyor gibi yapılmamalı (لَا يُنْحَخُ), *hâ*'da hırlatma yapılmamalı (لَا يُوْحَخُ), *dâl* gevşetilmemeli (لَا يُرْحَى), *zâl*'de ses gizlenmemeli (لَا يُهْمَسُ), *râ*'da sarsma yapılmamalı (لَا يُهْرَهَرُ), *zây*'de fazla hareketlenme oluşturulmamalı (لَا يُزْرَرُ), *sîn*'de esinti oluşturulmamalı (لَا يُسْنَسُنُ), *şîn*'de şiddetli ve eceleci olunmamalı (لَا يُسْنَسُنُ), *sâ*'da sarsma yapılmamalı (لَا يُصْنَصُنُ), *dâd*'da bir ısırma olmamalı (لَا يُعَصَّضُنُ), *tâ*'da (dil'de) bir indirme yapılmamalı (لَا يُحَطِّطُ), *zâ*'da (seste) bir sapma sergilenmemeli (لَا يُمَيَّلُ), *ayn*'da (harf) boğazda turlattırılmamalı (لَا يُعْنَعُنُ), *ğayn*'da gargara yapılmamalı (لَا يُغْرَعُرُ), *fâ*'da bir hosurtu oluşturulmamalı (لَا يُؤَفَّفُ), öncesi fethalı veya dammeli olması durumu dışında lafzatullah'ta *lâm* kalın okunmamalı (لَا يُعْلَظُ), *mîm*'de bir mırıltı oluşturulmamalı (لَا يُزْمَرُمُ), *nûn*'da bir inleme oluşturulmamalı (لَا يُؤُنُّنُ), *vâv*'da (dudaklar arası) geniş tutulmamalı (لَا يُنْفَلَجُ), *hê*'de öğürme olmamalı (لَا يُتَّوَّغُ), *yâ* silikleştirilmemeli (لَا يُتَّلَاثَى), *hemze* yumuşatılmamalı (لَا يُلَيَّنُ).¹¹⁴

Ne var ki Kurtubî bunlarla yetinmemiş ve kendisi daha başka kavramlaştırmalarda da bulunmuştur. Nitekim *mîm* harfinde bulunan gunne özelliğinin, telaffuz esnasında, kükremeyi ve nefes sesini andırır nitelikte ilave bir sesin oluşmasına yol açabileceğini belirtirken “zem-zeme” ve “zemi” şeklinde kavramlaştırmaya gitmiştir.¹¹⁵ Keza *hê*'nin telaffuzunda aşırıya kaçmayı “ibtihâr” kavramıyla ifadelendirmiştir.¹¹⁶ Hemzeyi itercesine ve tamamen silikleşti-

¹⁰⁹ Kurtubî, *el-Mûdab*, 125.

¹¹⁰ Kurtubî, *el-Mûdab*, 131.

¹¹¹ Kurtubî, *el-Mûdab*, 125.

¹¹² Kurtubî, *el-Mûdab*, 130.

¹¹³ Kurtubî, *el-Mûdab*, 113.

¹¹⁴ Kurtubî, *el-Mûdab*, 133.

¹¹⁵ Kurtubî, *el-Mûdab*, 128.

¹¹⁶ Kurtubî, *el-Mûdab*, 131.

rircesine bir telaffuzdan kaçınılması gerektiğini belirtirken iki olumsuzluğu “lekz” ve “hett” kavramlarıyla ifade etmiştir.¹¹⁷

2.3. Fizikî Kusur Düzeyinde Lahn: Telaffuz Bozuklukları

Öncelikle belirtmek gerekir ki telaffuz bozukluğu sorunu erken dönemden itibaren tecvide dair kimi eserde kendisine yer bulduğu gibi, müstakil eserlerce de ele alınmıştır ve bunda da meşârika başı çekmiştir. Nitekim İbnu'l-Bennâ el-Bağdâdî'nin (ö. 471/1079) konuyu Beyânu'l-'Uyûb elletî Yecibu en Yectenibehâ el-Kurrâu ve İzâhu'l-Edevât elletî Buniye aleyhâ el-İkrâu isimli müstakil bir eserde ele almış olması ve kendisinden önce İbnü'l-Munâdî Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Ca'fer'in (ö. 336/947) bu hususta çok daha derinlikli bir inceleme yürüttüğünü belirtmesi meşârikanın alandaki öncülüğünü göstermesi bakımından kayda değerdir.¹¹⁸ İbnu'l-Munâdî'nin hicrî 336 yılında vefat ettiği bilgisini de dikkate aldığımızda¹¹⁹ meşrik ulemasının konuya olan ilgisini, tecvid ilminin müstakil bir disiplin olarak varlık göstermeye başladığı yıllara kadar götürmenin imkanından bahsedilebilir.

Meğâribeye gelince tespitlerimize göre konuya ilk temas eden kişinin Abdülvehhab el-Kurtubî olduğunu söyleyebiliriz. Zira Kurtubî'nin eserinin son bölümünde yer verdiği son derece veciz bilgiler üzerinden konu mağribte yürütülen tecvid araştırmalarının gündemine taşınmıştır. Öyle ki Kurtubî *el-Mûdih*'in sonunda Arap dilinde görülen telaffuz bozukluğu türlerini ifade etmek için kullanılan bir dizi kavramı sıralamış, akabinde de bunların ne anlama geldiği ve ne gibi bir telaffuz bozukluğunu ifade ettiğini izaha çalışmıştır. Büyük bölümü mastar bir bölümü ise ism-i fail kipinde olan bu kavramlar ve Kurtubî'nin bunlarla ilgili izahları ise özet olarak şöyledir:

Lukne (اللكنة) ve hukle (الحكلة): Dilde düğümlenme ve dili iyi konuşamamadır. Rutte (الرتة) ve hubse (الحبسة): Dilde tutukluk ve hızlı konuşmaktır. Lüsğa (اللثغة): *Râ*'yı *lâm* olarak telaffuz etmek ve *râ* yerine *lâm*'ı söylemektir. Heshese (الهشثة): Bu konuşma bozukluğu *tê* ile hethete (الهتهته) şeklinde de belirtilmiş olup konuşmada dilin dolanmasını ifade eder. Te'te'a (التعتعة): Kekeme kişinin sesini ifade eder. Fe'fee (الفأفة): *Fâ*'yı tekrarlayarak telaffuz etmektir. Leclece (اللجلة): Kekemelik ve ifadelerin birbirine karışmasıdır. Hanhane (الخنخنة): *Hâ*'yı genizden konuşmaktır. Genizden konuşmaya bağlı olarak dinleyicinin, konuşmacının kelimelelerini ayırt edememesidir. Makmaka (المقمقة): Boğaz dibinden konuşmaktır. Temteme (التمتمة): *Tê*'yi tekrarlayarak telaffuz etmektir. Lefef (اللفف): Dildeki telaş ve düğümlenme halidir. Fehâhe (الفهاهة): Tutukluk ve kem küm etme halidir. Keşkeşe (الكشكشة): Müennes ikinci tekil zamiri olan *kef*'in yerine *şîn* getirmek olup Temim lehçesinde görülür. Bekr lehçesinde görüldüğünü söyleyenler de vardır. Keskesa (الكسكسة): Müennes ikinci tekil zamiri olan *kef*'in yerine *sîn* getirmek olup Bekr lehçesine has bir özelliktir. Hevazin kabilesi de *kef*'in harekesini belirgin kılma amacıyla vakf durumunda *kef*'ten sonra bir *sîn* ilave etmekte, vasıl durumunda

¹¹⁷ Kurtubî, *el-Mûdih*, 131.

¹¹⁸ İbnu'l-Bennâ, Ebû Ali el-Hasen b. Ahmed, *Beyânu'l-'Uyûb elletî Yecibu en Yectenibehâ'l-Kurrâu*, nşr. Ğânim Kaddûrî el-Hamed, Dâru Ammâr, Amman 1421/2001, s. 39. İbnu'l-Munâdî'nin günümüze ulaşan tek eseri *Muteşâbihü'l-Kur'ân*'dır. Ğânim Kaddûrî el-Hamed, İbnu'l-Munâdî'nin kayıp olan eserleri arasında telaffuz kusurları konusunu ele alan bir eserinin bulunmasını kuvvetle muhtemel görür ve İbnu'l-Bennâ'nın ana kaynağının da bu eser olduğunu belirtir. bk. Hamed, *Kur'an Fonetik Üzerine Tetkikler*, 542.

¹¹⁹ bk. İbnu'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, nşr. G. Bergstraesser (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006/1427), 1/44.

ise hareke belli olduğu için buna ihtiyaç duymamaktadır. Rebîa kabilesi ise bu gibi durumlar da *kef*'ten sonra *şîn* değil de *şîn* ilave etmiştir. Ketkete (الكتكتة): Müzekker ikinci tekil zamiri olan *tê* yerine *kef* okumaktır. Teltele (التلتهلة): Muzarinin başındaki *tê* harfini kesrelemek. Behrâ lehçesinde görülür. Luhluhâniyye (اللخلخانية): İsm-i mevsûl olan *ma*'daki *elif*'i hafzetmektir. Bu Sihir ve Uman Araplarının lehçesinde görülür. Tumtumâniyye (الطمطمانية): طاب fiilinin sonundaki *bâ*'yı *mîm*'e dönüştürmektir. Himyer lehçesinde görülür. Kurtubî bu lehçesel kullanımla ilgili olarak “el-Ahmer” olarak bilinen ikinci asır dilcilerinden Ebû Muhriz el-Basrî'den bazı Arapların طان fiilini *nûn*'lu değil de *mîm*'li kullandıkları yönünde nakilde bulunmuştur. ‘An‘ane (العنعة): Hemzeyi *ayn*'a dönüştürmektir. Temim ve Kudâa lehçelerinde görülür. Sersâr (الثرثار): Geveze, çok ve yersiz konuşan kişi demektir. Müteşeddik (المتشدد): Avurtlarını doldura doldura konuşan kişidir. Mütefeyhik (المتفهيق): Yaya yaya ve kelimeleri ağzında yığarak konuşan kişidir.¹²⁰

Kurtubî'nin bu konuşma bozukluğu türleri hakkındaki izahlarına bakıldığında bunların tamamının bir konuşma bozukluğu olmadığı, bazılarının lehçesel özellikleri yansıttığı bazıların da konuşmacının kişilik ve ahlakının konuşmasına olan etkisini vassettiği görülür. Nitekim “keşkeşe”, “ketkete”, “teltele”, “luhluhâniyye”, “tumtumâniyye” ve “an‘ane” olarak isimlendirilenler, lehçesel kullanımları ifade etmekte iken “sersâr”, “müteşeddik” ve “mütefeyhik” olarak isimlendirilenler kişilikle ilgili ahlaki sorunların konuşmaya olan etkisini ifade etmektedir. Dolayısıyla da Kurtubî'nin ilk sırada zikrettiği hususlar esas itibariyle konuşma bozukluğu kapsamına dahil olmaktadır ki bunlar da ilk on iki maddede sıralanan telaffuz bozukluklarıdır.

Kurtubî iki yer dışında bu açıklamalarının kaynağını zikretmemiştir. Bu iki kaynaktan ilki Ferrâ'dır (ö. 207/822). Zira o makmaka'nın boğaz dibinden konuşmak olduğu yönündeki bilginin Ferrâ kaynaklı olduğunu belirtmiştir.¹²¹ Keza tumtumâniyye olarak isimlendirilen özelliğin طان fiilini *nûn*'lu değil de *mîm*'li söyleme şeklindeki lehçesel kullanımı da içerdiği şeklindeki bilgiyi Ebû Muhriz el-Basrî el-Ahmer'e dayandırmıştır.¹²²

Kurtubî'nin açıklamalarında dikkat çeken bir husus da bu telaffuz bozukluklarının nasıl üstesinden gelineceği yönünde herhangi bir izahta bulunmamış olmasıdır. Oysa meşrik uleması sadece telaffuz bozukluklarının varlığına işaret etmemiş, çözüm çareleri üzerine de değerlendirmede bulunmuşlardır. İbnu'l-Münâdî'nin (ö. 336/947) şu ifadeleri bu tespiti destekler niteliktedir: “Şayet uzun süreli bir gayret ile ve her defasında (egzersizi) biraz daha ağırlaştırarak çabalarsa bunun faydasını görür... Bu şekilde çabalamakla sorunun üstesinden gelemezse, o zaman sıkıntılı olan harfte sesini alçaltsın, onun dışındakilerde sesini yükseltsin. Çünkü sıkıntılı olan harfi güzel yapma(ya çalışma)sı ondaki sıkıntıyı artırmak demektir. Durum bu ise onu kısık sesle telaffuz etmesi, yüksek sesle telaffuz etmesine göre daha yerindedir.”¹²³

¹²⁰ Kurtubî “mütefehik olanlar kimlerdir?” sorusuna Hz. Peygamber'in (sas) “Kibirli kimselerdir” şeklindeki cevabının da sonuç itibariyle bu anlama geldiğini belirtmektedir. bk. Kurtubî, *el-Mûdib*, 222.

¹²¹ Kurtubî, *el-Mûdib*, 220.

¹²² Kurtubî, *el-Mûdib*, 221.

¹²³ İbnu'l-Bennâ, *Beyânu'l-Uyûb*, 56.

Sonuç

Kurtubî ve Enderâbî'nin lahn konusuna ilişkin tüm bu açıklamaları bize göstermektedir ki her iki âlimin tecvide yaklaşımında lahn konusu merkezi bir yere sahiptir. Tecvid ilmi kapsamında yürütülen incelemelerin “lahn” sorununun üstesinden gelmeyi amaçlaması böyle bir sonucu kaçınılmaz kılmıştır. Ne var ki Kurtubî lahni merkeze alan bir inceleme yürütürken meselenin teorik zeminini daha sıkı tutmuştur. Zira o meseleyi önce teorik bir zeminde incelemiş akabinde de lahni önce telaffuzun konusu olan her şeyin temel yapı taşını oluşturan harf, hareke ve sükûn düzeyinde, sonra terkib düzeyinde incelemiş, en son olarak da telaffuz bozukluklarına temas etmiştir. Enderâbî ise meselenin teorik boyutu üzerinde fazla durmamış, daha ziyade lahn-i hafî kapsamına dahil olan telaffuz hatalarının zikriyle yetinmiştir. Enderâbî telaffuz hatalarını belirlerken İbn Mucâhid, Şezâî, Ebû'l-Fadl er-Râzî ve Huzâî gibi önceki meşrik ulemasının açıklamalarını esas almıştır. Enderâbî'nin nakilde bulunduğu bu zevatın, tecvid ilminin müesses hale gelmeye başladığı hicri dördüncü ve beşinci asrın önde gelen meşrikli tecvid âlimleri oluşu, bu nakillere üst düzey ilmî değer atfetmektedir. Bu açıklamalarında Enderâbî her ne kadar Kurtubî gibi “harf-hareke-sükûn” ve “terkib” düzeyli sistematik bir yaklaşımı esas almış olmasa da hata olarak zikrettiği hususların “harf-hareke-sükûn” ve “terkib” ile alakalı olduğu görülmektedir. Bu durum her iki âlim arasında hata türlerinin tespiti noktasında bir yakınlık bulunduğunu, farkın sadece bu hataların sistematik ve teorik bir temel üzerine bina edilip edilmemesi noktasında görüldüğünü gösterir. İki âlim arasındaki bu fark üzerinden meşârika-meğaribe yaklaşım farkı açısından şöyle bir sonuca gidebiliriz: Meğaribenin tecvide yaklaşımında teorik analiz kayda değer bir yere sahiptir, dolayısıyla da tecvid incelemesi sadece doğru-yanlış telaffuzun ne olduğunu tespitine münhasır olmayıp bu yönde bir tespiti mümkün kılacak kavramsal çerçeve ve teorik zemini tesis etmeyi de amaçlamaktadır. Meşârika ise incelemeyi daha ziyade pratik bir zeminde yürütmüş ve ilgisini lahn kapsamına giren telaffuz hatalarının tayin ve tadadına atfetmiştir. Bu yönüyle meşârika pratik ihtiyacı karşılama ve telaffuz kusurlarını gözler önüne sermeyi hedeflemiş, meğaribe ise pratik ihtiyacı karşılamanın yanı sıra teorik incelemeyi ve bunun pratiğe sunacağı katkıyı önemsemiştir. Gerek bu tespitin sağlamlasını yapmak gerekse de iki kesim arasında yaklaşım farkı olarak değerlendirilebilecek daha başka hususların varlığını gözler önüne sermek için meşrik ve mağrib diyarına mensup başka âlimler üzerine yapılacak mukayeseli çalışmalara ihtiyaç olduğu açıktır.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Mücella HACİMİSİROĞLU).

Yazar(lar) / Author(s)

Mücella HACİMİSİROĞLU

Finansman / Funding

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Dânî, Ebû Amr. *el-Urcûzetü'l-Münebbihe alâ Esmâi'l-Kurrâ ve'r-Ruvât ve Usûlü'l-Kirâât ve Akdi'd-Diyânât bi't-Tecvid ve'd-Delâlât*. nşr. Muhammed Micgân el-Cezâirî. Riyad: Dâru'l-Muğnî, 1420/1999.
- Dimyâtî, Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Abdü'l-Ğanî. *İthâfu Fudalâi'l-Beşer fi'l-Kirâ'ati'l-Erbe'ate 'Aşer*. nşr. Enes Mihre. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006.
- Enderâbî, Ebû Abdullah Ahmed b. Ebû Ömer. *el-Îzâh fi'l-Kirâât*. nşr. Halid Hasan Ebû'l-Cûd. Mısır: Dâru'l-Lü'lü', 1442/2021.
- Hamed, Ğânim Kaddûrî. *Kur'an Fonetiği Üzerine Tetkikler: Tecvid Âlimleri Özelinde*. çev. Mehmet Emin Maşalı-Naci Demirci-Fatma Yasemin Mısırlı-Mücella Hacımısıroğlu. İstanbul: Marmara İlahiyat Vakfı Yayınları, 2022.
- İbnu'l-Bennâ, Ebû Alî el-Hasen b. Ahmed. *Beyânu'l-'Uyûb elletî Yecibu en Yectenibehâ'l-Kurrâu*. nşr. Ğânim Kaddûrî el-Hamed. Amman: Dâru Ammâr, 1421/2001.
- İbnu'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Muhammed b. Muhammed. *en-Neşr fi'l-Kirâati'l-Aşr*. nşr. Ali Muhammed ed-Dabbâ'. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbnu'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye fi Tabakâti'l-Kurrâ*. nşr. G. Bergstraesser. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006/1427.
- Kurtubî, Abdülvehhâb b. Muhammed. *el-Mûdih fi't-Tecvid*. nşr. Ğânim Kaddûrî el-Hamed. Riyad: Mektebetü'r-Ruşd, 1442/2020.
- Marsafî, Abdülfettâh es-Seyyid Acâmî. *Hidâyetü'l-Kârî ilâ Tecvidi Kelâmi'l-Bâr*. el-Medînetü'l-Münevvera: Mektebetü't-Tayyibe, ts.
- Sefâkusî, Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Sâlim en-Nûrî. *Ğaysu'n-Nef' fi'l-Kirâ'ati's-Seb'*. nşr. Ahmed Mahmud Abdüssemî'. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004.
- Vefâ'î, Ebû'l-Vefâ Nasr b. Nasr Yûnus el-Hûrînî el-Ahmedî el-Ezherî. *el-Metâli'u'n-Nasriyye li'l-Metâli'i'l-Mısriyye fi'l-Usûli'l-Hutbe*. nşr. Tâhâ Abdulmaksud. Kâhire: Mektebetü's-Sünne, 1426/2005.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz. *el-Ma'in fi Tabakâti'l-Muhaddisîn*. nşr. Humâm Abdurrahîm Saîd. Ammân: Dâru'l-Furkân, 1404.
- Zehebî, *el-Kâşif fi Ma'rifeti men lehû Rivâyetün fi'l-Kütübi's-Sitte*. nşr. Muhammed Avvâme. 2 Cilt. Cide: Dâru'l-Kible, 1413/1992.